

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI ARXEOLOGİYA VƏ
ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU

Q.Ə.PİRQULİYEVƏ

NUMİZMATİKANIN ƏSASLARI

Bakı – 2009

Redaktoru : t.e.d. prof. **M.Ə.Seyfəddini**

Rəyçilər: t.e.d. prof. **Q.S.İsmayılzadə**
t.e.n. **B.İbrahimli**
t.e.n. **A.Quliyev**

Q.Ə.Pirquliyeva. Numizmatikanın əsasları. Bakı, «Nafta-Press», 2009, 168 səh.

Kitabda numizmatika elminin əsasları və Azərbaycanın sikkəşünaslığına ən qədim dövrlərindən XIX əsrin ortalarına qədərki dövrünün qısa tarixi verilmişdi. Azərbaycanın XX əsr sikkəşünaslıq elmində ilk dəfədir ki, doğma dilimizdə yazılan bu əsər əsasən tələbələr, tarixçilər və bütün maraqlanan şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

P $\frac{0504000000-1}{071(2009)}$ **Qrifli nəşr**

© «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2009

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz

I FƏSİL. NUMİZMATİKA ELMİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Giriş

- 1. Pulaqədərki mübadilə vasitələri*
- 2. Numizmatika elminin öyrənilmə tarixi*
- 3. Numizmatika elminin öyrənilməsində əsas mənbələr*
- 4. Sikkələrin zərb tarixi haqqında*
- 5. Sikkələrin hazırlanma üsulları*
- 6. Pullarla əlaqədar adətlər, qanunlar haqqında*
- 7. Pul sistemləri*
- 8. Sikkələrin tipləri*
- 9. Pul tapıntılarının təsnifatı*
- 10. Pul nominallarının adları haqqında*
- 11. Pulların dövriyyəsi haqqında*
- 12. Numizmatika elminin öyrənilməsində bəzi vacib məfhumların izahı*
- 13. Numizmatikanın öyrənilmə metodları haqqında*

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN NUMİZMATİKASI

(e.ə.III əsrdən-XIX əsrin ortalarına qədərki dövrlərin qısa ekskursu)

- 1. Azərbaycanın antik dövrünün pul işi və pul dövriyyəsi*
- 2. Azərbaycanda sasanilər dövrü pul işi və pul dövriyyəsi*
- 3. Azərbaycanın xilafət dövründə pul nümunələri və zərbcxanaları*
- 4. Azərbaycanın feodal dövlətlərinin sikkə zərbi və pul dövriyyəsi (IX-XII əsrin I yarısına qədər)*
- 5. Monqol işğalları dövründə Azərbaycanda pul işi*
- 6. Azərbaycan dövlətlərindən Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvi imperiyasının pul zərbi*
- 7. Azərbaycanın xanlıqlar dövrü pulları*

Ədəbiyyat siyahısı

Tablolar

ÖN SÖZ

Yazmış olduğum bu kitab Azərbaycanın gənc nəslinə ünvanlanmışdı. Belə ki, yeni yüzillikdə elmin ayrı-ayrı sahələrində çox güclü inkişaf vardır. Təəssüflər olsun ki, sikkəşünaslıq elmi bu inkişafdən geridə qalmışdır. Əlbəttə ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində bu elm aparıcı universitetlərdə 250 ildir ki tədris olunmaqla yanaşı, həm də bəzi dövlətlərdə sikkə muzeyləri fəaliyyət göstərir. Zaman-zaman turizm işinin genişlənməsi və bu sahədə muzeylərin çox maraqlı sahə olaraq marşrutlara daxil edilməsi baxımından sikkə materiallarının nə qədər cəlbədiciləşməsi danılmaz faktdır. Bundan başqa dünyanın hər bir yerində aparılan arxeoloji qazıntı işlərində zamanın nəbzini özündə bütün dəqiqliyi ilə göstərən sikkə nümunələrinin öyrənilməsi hər bir tarixçinin bir başa vəzifəsidir.

Azərbaycanda son illərə qədər numizmatika sahəsində doğma dilimizdə heç bir əsər yazılmamışdır. Bu öz-özlüyündə numizmatikanın öyrənilməsi baxımından və gəncləri bu işə cəlb etmək nöqtəyi nəzərindən xeyli çətinliklər yaradır. Kitabın yazılma səbəbləri sırasında qeyd etdiyimiz dil faktoru da əsas yer tutur.

İş prosesində Azərbaycanın numizmat alimlərinin əsərlərindən başqa həm də xarici ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur. Kitab universitetlərin tarix fakültəsində təhsil alan tələbələr və bu sahə ilə maraqlanan oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün oxucularımdan irad və təkliflərini aşağıdakı ünvana göndərmələrini xahiş edirəm.

p_qanira@hotmail.com

I FƏSİL

NUMİZMATİKA ELMİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Giriş

«Numizmatika arxeologiya elminin yanar çırağıdır».

V. Butkovskiy

Bütün dövrlərin və xalqların ən vacib problemi olan pul və onunla əlaqədar olan prosesləri, o cümlədən sikkə zərbi, pul sistemləri, dəyəri, metodoloji ölçüləri, mübadilə vahidi kimi bazar münasibətlərində yeri və digər çox vacib iqtisadi məsələləri öyrənən elm numizmatika və ya sikkəşünaslıq adlanır. Dünya alimlərinin araşdırmalarına görə numizmatika sözünə ilk öncə qədim Romanın yazılı mənbələrində rast gəlinmişdir. Sözün kökü olan «numizma» latın dilindən yunan dilinə keçərək, müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq «moneta» kimi tərcümə olunmuşdur. Sözün hərfi tərcüməsi «nomos» sözündən götürülərək «təyin edirəm», «qanuniləşdirirəm» kimi tərcümə olunur. Romada pul sözü qədim zamanlarda «Yuno Moneta» kimi işlədilir və Yunona, allahının epiteti, yəni «moneta» - «moneo»-qoruyuram, xəbər «verirəm» adlı felin kökündən əmələ gəlmişdi. Qədim Roma əfsanələrindən birinə görə Yunona allahı romalılara onların zəlzələlə sınağa çəkiləcəklərini xəbər vermişdi. Buna görə də romalılar minnətdarlıq əlaməti olaraq məşhur Kapitolinin ən hündür yerində Yunonaya gözəl bir məbəd ucaldır və üzərində latın dilində abidənin Yunona Moneta'nın şərəfinə tikdirdiklərini bildiren kitabə həkk edirlər. Bununla əlaqədar başqa bir əfsanədə «moneta» sözünün meydana gəlməsinin səbəbi belə göstərilir: «Yunonanın bir allah kimi cürbəcür adları və epitetləri olmuşdur. Amma bunların hamısının əsasında «öyrədən» «xəbərdarlıq edən» mənası dururdu. Konkret olaraq «moneta» epiteti ona zəlzələ ərəfəsində romalılara müraciət edərək allahları bu fikirdən uzaqlaşdırmaq üçün donuz və donuz balalarını qurban kəsməyi məsləhət gördüyü zaman, onlar bu işi yerinə yetirirlər və zəlzələ onlardan yan keçdiyinə görə verilmişdir.

Digər bir əfsanədə Romanın PIRR və Tarrendinallılarla müharibəsi zamanı pula ehtiyacın yaranması ilə əlaqədar Yunonadan xahiş edirlər ki, onlara məsləhət versin. Yunona onlara xəbərdarlıq edib deyir ki, əgər romalılar heç vaxt pulsuz qalmaq istəmirlərsə, həmişə müharibələri ədalətlə aparmalıdırlar. Romalılar məsləhəti qəbul edir və zaman-zaman sınaqdan keçirirlər. Bu səbəbdən də xüsusi qanun qəbul edirlər. Qanuna görə pullar Yunonanın şərəfinə tikilən məbəddə zərb olunmalıdır. Lakin bir müddət keçdikdən sonra onun yeni adı «moneta» sözü ayrılaraq, xüsusi eyni adlı allahın adına keçdi».

Bununla da, qədim Roma mifologiyasında yeni bir allah adı meydana gəldi. Onun təsviri Romada zərb olunan sikkələrdə öz əksini tapmışdı. «Moneta» adlı bu allah ayaq üstə, əlində çəki tərəzisi tutmuş və ayaqları altında çoxlu metal külçələri olan bir vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Zaman keçdikcə bu obraz müəyyən dəyişikliyə uğrayır və 3 metalın - qızıl, gümüş və misin göstəricisi şəklində təsvir olunur. Beləliklə, qədim Romada sikkə və sikkə zərbi işi yalnız Allahlara aid müqəddəs peşələrdən biri hesab olunur. Sonralar romalılar bir qədər də irəli gedərək sikkələrin hazırlandığı metalları belə allahların adı ilə «müqəddəsləşdirirlər». Beləcə gümüş sikkələrin Allahı müvafiq olaraq «Argentina» hesab edilir. Argentina öz növbəsində mis Allahının oğlu hesab edilir.

Sikkələrlə əlaqəli qədim dünyada digər bir əfsanə də mövcuddur. Bu əfsanəyə görə Promotey insanlara yalnız odu qaytarmamış, həm də onlara ev tikməyi, saxsı qablar hazırlamağı, yazını və hesabı, yəni pulları hesablamağı öyrətmişdi.

Elmə bu əfsanəni sübut edə biləcək 1 ədəd sikkə nümunəsi məlumdur. Belə ki, Roma imperatoru Antoninin (138-161-ci illər) hakimiyyəti illərində Romada mis sikkə üzərində Promotey insanı gildən düzəltdiyi məqamda onun başı üzərində Zevsin qızı Minervanın əksi vardır.

1. Pulaqədərki mübadilə vasitələri

İnsanlar arasında pulaqədər bir çox məhsullar mübadilə vasitəsi rolunu oynamışlar. Əmtəə funksiyalı mübadilənin dünyanın bir çox ərazilərində ibtidai icma quruluşunun üst paleolit dövründən mövcud olduğu elmi ictimaiyyətə məlumdur. Zaman keçdikcə insanlar arasında mübadilə mütəmadi xarakter daşdıqca artıq şüurlu insanlar əmtəə-pul münasibətlərini yaratmağa başlamışlar və «primitiv pullar» meydana gəlmişdir. Bu cür «primitiv pullarla» keçən yüzillikdən nəinki numizmatlar, həmçinin iqtisadiyyat tarixi ilə məşğul olanlar, etnoqraflar, arxeoloqlar da çox ciddi məşğul olurlar.

İnsan cəmiyyəti inkişafının ən aşağı pillələrində «natural» mübadilə mövcud olmuşdu. Erkən tunc dövründən etibarən - birinci ictimai əmək bölgüsü nəticəsində bu cür mübadilə daha da geniş yayılır. Bu gün numizmatika elminə cürbəcür əmtəə-pul növləri məlumdur. Onları ümumiləşdirərək aşağıdakı qruplara bölmək mümkündür.

1. **Ərzaq məhsulları və istehlak malları** - Çindən gətirilən çay, ipək, çini qablar, Hindistandan, İndoneziyadan-duz, Meksikadan kakao və s.

2. **Əmək alətləri və dinlə əlaqədar əşyalar** - Yunanıstandan baltalar, Konqonqdan nizə ucluqları.

3. **Bəzək əşyaları** - Hind və Sakit okeandan kauri-balıqqulaqları, Azərbaycandan tunc bilərziklər və üzüklər.

Bəzi əmtəə-pul nümunələri pula çevrilənə qədər çox maraqlı inkişaf yolu keçmişlər. Çində çox qədimdən mübadilə vasitəsi kimi istifadə edilən baltalar, sonralar pul zərbi zamanı öz kiçildilmiş formasında eyni funksiyanı daşımışdır. «Balta formalı» Çin pulları istisna təşkil etmirlər. Onlarla yanaşı, xış formalı, bıçaq formalı pullar da elmə məlumdur. Yunan adası Tenedosda e.ə. 550-470-ci illərdən e.ə. 189-cu ilədək zərb olunan obol, didrxama və tetrafexamaların üstündə 2 balta şəkli zərb olunurdu. Homerin məşhur «İliada» əsərində bəzi mis pullar və onların üzərindəki öküz şəkli haqqında məlumat vardır.

Dünyanın bir çox sivilizasiyalarında maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar bu sahələrə aid əmtəələr uzun zamanlar mübadilə vasitəsi olmuşlar. Məs. İtaliyanın e.ə. dövrlərində, yəni qədim italyan dilində pul sözü «peçuma» demək idi. Bu sözün hərfi tərcümədə sinonimi mal-qara kimi istifadə edilirdi. Rusiyada erkən orta əsrlərdən slavyanlar pul sözünü «skot» kimi istifadə edirdilər, sözün cəm şəkli «skotica» isə xəzinə, dəfinə mənasını daşıyırdı.

Digər bir maraqlı fakt şərq ölkələrində iqtisadi inkişafın ən yüksək pilləsini əhatə edən e.ə. II-I minilliklərə aiddir. Belə ki, Avropanın dini məzmunlu-teoloji ədəbiyyatında XVII əsrə qədər «kapitalizm» dedikdə onu ictimai quruluş kimi Babil dövləti ilə əlaqələndirirlər. Uqaritdən XIX əsrdə tapılmış gil kitabələrdə «tamkaru» adlı xüsusi bir insan qrupundan danışılır. Tam tərcümədən sonra məlum olmuşdu ki, tamkaru ticarətlə məşğul olan insanlardır. Onlar hökmdar saraylarını və məbədlərini lazım olan əmtəələrlə təmin edirdilər. Bu insanlar hakimiyyət dairəsinə daxil idilər, çox varlı idilər. Onlar nəinki istehlak mallarının alqı-satqısı, həmçinin Fars körfəzi və Aralıq dənizi hövzəsində yerləşən ölkələrdən Babilə, Mesapatomiya mal gətirilməsi üçün birləşib, gəlirləri və məsuliyyətləri bölüşürdülər. Həmin mətnlərdə digər tez-tez təkrar olunan ad-karudur. Karu dünyada yazılı məlumatlarla göstərilən ilk ticarət müəssisəsidir ki, onun idarə mərkəzi və hüquqi statusu sənədləşdirilmişdi. Bu işlərlə məşğul olan ticarətçilər Anadolunda qazıntılarla aşkar edilən Kaniş şəhərində toplayırdılar. Onlar xüsusi yaşayış məskənləri tikdirirlər. Bu qəsəbə tipli məskənlər əsasən ticarət yollarında daha dəqiq Assuriyaya gedən yolda salınırdı. Bütün bu ticarət əməliyyatları haqqında yazılar olan gil lövhələrdən 16 minə qədəri Kanişdən və Boğazköydən, çox az hissəsi isə Anadoludan kənarda tapılmışdı. Maridən tapılan yazılarda beynəlxalq ticarət haqqında məlumatlar vardı. Bu yazılara əsasən Maridən ticarət yolları Fars körfəzini və onun Dilmun adasında yerləşən ticarət mərkəzini Fərat çayı sahillərini keçərək, oradan da Oronta və Aralıq dənizi sahillərinə gedib çıxır. Mari əsasən mərgümüşün alınıb-satıldığı ticarət məkanıydı.

B.e.ə. I minilliyə aid bu cür faktları sübut edən maddi-mədəniyyət qalıqlarının sayı ildən-ilə qazıntılar nəticəsində daha da artır.

Azərbaycanın numizmat alimlərinin ehtimalına görə burada pulaqədər kauri-qarnıyarıq balıqqulaqlarından istifadə olunmuşdu. Lakin nəzərə alsaq ki, Hind və Sakit okeandan Azərbaycana qədər yol çox uzundur. Digər tərəfdən bu balıqqulaqları adı çəkilən sularda belə nadir tapıntılar sırasına daxildir, bu ehtimal özünü doğrultmur.

Biz arxeoloji qazıntıların nəticəsinə görə güman edirik ki, Azərbaycan və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz ərazisində pulaqədər xronoloji ardıcılıqla aşağıdakı əmtəələrdən istifadə edilmişdi.

- Yerli çaxmaqdaşından - Tağlardan, Qobustandan, Damcılıdan aşkar edilən əmək alətləri buna sübutdur. Xüsusilə Tağlar düşərgəsindən tapılan əmək alətlərinin analogiyalarının Ön Asiyadan tapılması faktı buna sübutdur.

- Boyalı qablar – Xocalı-Gədəbəy, Talış-Muğan, Naxçıvan-Qızılvəng mədəniyyətlərinə aid edilən boyalı qablar həm daxili mübadilədə istifadə edilmiş, həm də digər Asiya ölkələri ilə ticarətdə istifadə edilmişdir .

-Tunc bilərziklər və üzüklər. Əsasən qəbir abidələrindən hər il saysız-hesabsız sayda aşkar edilir. 1:4:8:12 nisbətində çəkiddə olaraq, heç bir bəzək funksiyasına malik deyillər. İlk hesabatda alınmış belə tapıntılar Daşkəsən, Gədəbəydə almanlar tərəfindən aşkar edilmişdir.

-Maldarlıqla bağlı iri və xırdabuynuzlu heyvanlar. Bu günə qədər bizim leksikologiyamızda hər hansı bir əmtəə ümumiləşdirilmiş, semantik olaraq mal kimi adlandırılır. Yəqin ki, neolit inqilabından başlayaraq, mübadilə vasitəsi kimi mal-qaradan da istifadə edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, numizmatika elmində «əşya dəfinələri» anlayışı mövcuddur. Bu cür dəfinələr əslində puladaqədərki insan cəmiyyətinin inkişaf pilləsinin iqtisadi göstəricisi hesab edilir. Keçən əsrdə Xankəndində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı içərisində balıqqulağı yığılan gil qab aşkar edilmişdi. Naxçıvan ərazisində keçən il son tunc, erkən dəmir dövrünə aid bir qəbir abidəsindən 30 ədəd təsərrüfatda istifadə edilməyən müxtəlif funksiyalı gil qablar aşkar edilmişdi. Bütün bu və digər faktlar Azərbaycanın qədim sivilizasiyalar arasında öz yerinin olmasının və onun göstəricisi kimi iqtisadiyyatın da burada çox qədim zamanlardan inkişafda olmasını sübut edir.

2. Numizmatika elminin öyrənilmə tarixi

Dünyada son 200 ilə yaxın bir zamanda aparılan elmi araşdırmaların nəticəsinə görə ilk dəfə italyalılar numizmatika elminin mənasını daha tez dərk etmişlər və bu səbəbdən də elmi əsərlər yazmışlar. Belə əsərlər sırasında İtaliyanın Modena şəhərinin sakini Sadolletusun 1517-ci ildə çap etdirdiyi kitabda müəllif ona məlum olan sikkə nümunələrinin şəkillərini vermiş və xüsusi olaraq həmvətənlərini numizmatika elmi ilə ciddi məşğul olmağa çağırmışdı. Eyni vaxtda alman alimlərindən İohann Ruttix Strasburq şəhərində qədim Roma, Volfqanq Clatrius isə qədim yunan sikkələri haqqında maraqlı elmi-populyar əsərlər yazmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Almaniyada XVI əsrin əvvəllərində əsasları qoyulan numizmatika elmi çox tezliklə daha geniş məkanda və daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Belə ki, V.Clatriusdan sonra A.Vicus və Occo Fulvius Orsinusun Roma, Siciliya və Qədim Yunanıstan sikkələrinə həkk olunmuş 7 cildlik monoqrafiyaları dərc olunmuşdur. Numizmatika elminin tarixində ilk dəfə «Qədim sikkəşünaslığa giriş» adlı əsərin müəllifi alman mənşəli Çarls Patin adlı bir alim olmuşdur. Əsər 3 dildə-latın, fransız və italyan dillərində yazılmışdı.

Numizmatika elminin inkişafında alman alimlərindən Yulius Fridlender, Ernest Babelon, Fridnant Fridnestberq, Arnold Luisin fon Fberqreym, Maks Bernxart və başqalarının adlarını çəkmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə elmdən uzaq olan, alınma sikkələrin şəkilləri ilə zəngin olan kitab 1313-1320-ci illərdə İtaliyada humanist alim Covanni da Matorius tərəfindən «İmperiyaların tarixi» adlı əsər olmuşdu. Bu əsər təkrar olaraq 1968-ci ildə R.Veys tərəfindən çap olunmuşdu.

Müasir dövrümüzdə bəzi mütəxəssislər numizmatika elminin əsasını humanist şair Françesko Petrarkanın adı ilə əlaqələndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, F.Petrarka heç vaxt numizmatika elmi ilə məşğul olmamışdır. O, yaxşı imkanlara malik olaraq sikkə kolleksiyası toplamışdır.

Digər belə bir məşhur kolleksionerlərdən Covanni Bokkacunun adı qeyd edilməlidir.

Beləliklə, XIV əsrin sonu-XV əsrdə qədim sikkələr o qədər dəbə düşürlər ki, onlarla məşğul olan alverçilər belə cəmiyyətdə sayılıb-seçilirlər. Belə alverçilər XVI əsrin sonu XVII əsrdən etibarən sikkələrin satış auksionlarını keçirməyə başlayırlar. Qısa müddət içərisində belə «işbazlar» auksionlara daha çox alıcı cəlb etmək üçün xüsusi sikkə kataloqları da çap edirlər. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən belə kataloqlarda satışa çıxarılan sikkə nominallarının şəkilləri ilə yanaşı ilkin qiymətləri də göstərilirdi. Zaman keçdikcə Avropada-Qotada, Florensiyada, Berlində və Londonda rəsmi auksionlar keçirilməyə başlanılır. Belə satış qaleriyalarından dünya şöhrətli 1755-ci ildən fəaliyyət göstərən London, 1752-ci ildən fəaliyyət göstərən Berlin, 1747-ci ildən fəaliyyət göstərən Florensiya auksionlarının adlarını çəkmək olar. Bu auksionları sikkələrlə təmin edən insanlar bütün dövrlərdə zəngin insanlar olmuşlar. Belələrindən ən məşhuru kolleksioner-numizmat Jak Berri (1340-1416-ci illər) olmuşdur. Fransız kralı II İohannın oğlu və V Karlım qardaşı Hersoq Jak Berri ilk dəfə numizmatika tarixində 1401-1416-cı illərdə toplamış olduğu sikkə kolleksiyasını inventarlaşdırmış və əsas əlamətlərə görə sənədləşdirmişdi. Ondən sonra məşhur Mediçilər ailəsinin Florensiyadakı kolleksiyası elmi qaydada siyahıya alınmış və pulların əsas əlamətlərini-çəkisi, diametri, tapıldığı vaxt, yeri, yazıları, şəkillərin izahı, zərb tarixi və digər məlumatlar göstərilmişdi. Mediçilərin tapşırığı ilə çox ciddi aparılan bu yaradıcılıq işi 1465-ci ildə başa çatmışdı. Digər belə elmi əsər statusunu ala biləcək iş, 1614-cü ildə alman imperatoru III Fridrix və I Maksimilianın rəsmi məsləhətçisi olmuş Dadenxard Pfeffingerin kolleksiyasının çapı hesab olunur. Zaman keçdikcə sikkələrin toplanması və alqı-satqısı çox gəlirli bir sahəyə çevrilir. Bu səbəbdən də sikkələrin araşdırılmasına həsr olunmuş elmi əsərlərə daha çox ehtiyac yaranır.

Bununla da numizmatika elminin inkişafı tarixində ilk dəfə yeni sahələr yaranır. Sikkələrin metrologiyasına həsr olunan ilk elmi əsər Niyenberqli Villivald Pirkxaymer adlı alim tərəfindən 1528-ci ildə qələmə alınan kitab hesab olunur. Kitabda ilk dəfə antik dövrün sikkə nominallarının dəyərinin müasir pullara nisbəti çox dəqiqliklə hesablanmışdı.

Antik dövrün sikkələrinin çəkisi, ölçüləri və hazırlanma texnologiyasına aid olan ilk elmi əsər alman alimi Q. Aqrikolanın adı ilə bağlıdır.

Numizmatikada sikkələrin topoqrafiyasına həsr olunan ilk əsər U.Qurmayr tərəfindən qələmə alınmışdı. Sikkə kolleksiyasının ilk elmi nəşri 1564-cü ildə Antverpendə Slovak humanist alimi, peşəsi həkim olan Yan Sambrekun əsəri idi.

Əslində «gözlə və nəfis pulların yığılması» işinin tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, elmə məlumdur ki, pul kolleksiyaları hələ eramızdan əvvəl I əsrdə Romada imperator dövründə mövcud olmuşdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Renesans dövrünün sikkə nümunələrinin yığılı XIV əsrə aid olub numizmatika elminin yaranmasının II dövrünü əhatə edir. Qədim dövrlərin sikkələrinin düzgün seçilməsi, təyin edilməsi üçün elmi əsərlərin yazılmağa başlanılması ilk dövrlərdə zəngin kolleksionerlərin sifarişləri ilə yerinə yetirilirdi.

XVII-XVIII əsrlərdə numizmatika sahəsində mövcud olan elmi biliklərin sırasında yeni cərəyanlar meydana gəlir. Belə ki, ayrı-ayrılıqda yunan sikkələri ilə məşğul olan alimlər və onların əsərləri, Roma sikkələrini mükəmməl bilən alimlər və onların əsərləri, numizmatikada digər, ciddi mövzuların yazılmasının

əsasları da bu zaman qoyulmuşdu. Numizmatikanın elmi inkişafı bu zaman əsasən daha geniş – Almaniyada, İtaliyada inkişaf edir. Bu illərdə bir çox problemlə məsələlərə yenidən baxılır. Belə ki, 1592-ci ildə İtaliyalı P.Pariziya bir dəfə Yunanıstanın ona məlum olan sikkələrini öyrənir və ilk dəfə Cənubi İtaliya və Sicilya adasının qədim sikkələrini ayrıca fəsillərdə araşdırır. Bu zaman numizmatika elminin tarixində ilk dəfə sikkələr nominal dəyərlərinə görə seçilir, kolleksiyaların düzgün seçimi üçün xüsusi araşdırmalar aparılır. Beləliklə elmi əsərlərdə «kürfür kabinet»-yəni mis sikkələrin öyrənilməsi məkanın, yaxud «taller kabinet»-yəni taler adlı pulların öyrənilməsi məkanın, «dukaten kabinet»-dukat adlı sikkələrin yığıldığı və öyrənilməsi məkanın xüsusi məlumatları öz əksini tapır. Zaman keçdikcə bu cür kabinetlər dünya muzeylərində də formalaşır.

XVII-XVIII əsrlər numizmatika elminin yaranma tarixinin III dövrü hesab olunur. Bəzi ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün numizmatika tarixinin yaranma dövrü XX əsrin əvvəlləri hesab olunur. XVIII əsrin ortalarında Avropada yüzlərlə kataloqlar, onlarla sanballı elmi əsərlər nəşr edilmişdi. Milyonlarla sikkə nominalları, çoxlu sayda dəyərli dəfinələr aşkar edilmişdi. Bu dövrü daha dəqiq «sikkələrin öyrənilməsinin sistemləşdirildiyi dövr» adlandırmaq düzgün olardı. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi elmi əsərləri misal çəkmək olar. 1762-ci ildə nəşr olunmuş 36 min qədim Yunan sikkələrini əhatə edən kitabın müəllifi Joze Pelleri ilk dəfə nominalların təsvirini coğrafi məkanlara uyğun olaraq təqdim etmişdi. «Antik dövrün numizmatikasının atası» adlandırılan Avstriyalı rahib Y.X. Ekkelin 8 cildən ibarət «Qədim sikkələr haqqında elm» adlı akademik elmi əsəri 1792-1798-ci illərdə Vyanada çap olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu insan rahib olmaqla yanaşı, Avstriyada İmperator minkabinetinin direktoru və Vyana universitetində klassik arxeologiya üzrə professor vəzifəsində çalışmışdı.

Müəllif ilk dəfə adı çəkilən əsərdə elmi sistemləşdirmə metodu ilə-coğrafiya prinsipləri əsas götürərək, Avrasiyada aşkar edilən sikkələri Aralıq dənizi sahillərindən saat əqrəbi istiqaməti ilə İspaniyaya, İtaliyaya, Balkan yarımadasına, Kiçik Asiyaya, Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinə, oradan Şimali Afrikaya qədər olan məkana uyğun yerləşdirmişdi. Bu cür tarixi-coğrafi yerləşdirmənin daxilində müəllif xronoloji çərçivəni də izləmişdi.

1769-cu ildə Almaniyanın Leypsiq şəhərində İ.F.İoxini və İ.Q.Bellinin yazmış olduqları çoxcildli kataloqda yalnız sikkələrin üzərində olan məlumatlar əsas gətirilmişdi. Bu fakt öz-özlüyündə bir daha sikkə nümunələrinin heç bir əlavələr olmadan vacib tarixi-mədəni mənbə olduğunu sübut edir.

Bu dövrdə yazılan əsərlərlə yanaşı, alimlər tərəfindən universitetlərdə numizmatika elminin təbliği və tədrisi məsələsi də vacib sahələrdən sayılır. Numizmatika elmi üzrə ilk dəfə mühazirələr Saksoniyanın Hall və İsveçin Upsala Universitetlərində oxunmağa başlanır. Mühazirə xüsusiyyətli ilk əsər Avstriya alimi İ.Mader tərəfindən hazırlanmışdı. «Orta əsrlərin sikkə tarixinə tənqidi очерк» adlı bu əsərdə müəllif ona qədərki alimlərdən fərqli olaraq sikkələrin təsvirindən başqa, onlara siyasi tarixin əsas qalığı kimi baxmağı, həmçinin bu zaman mövcud olan hüquqi sənədlərə və qanunlar kodeksinə fikir verməyi əsas hesab edir. İlk dəfə «Orta əsrlərin numizmatikası» adlı əsəri Polşa alimi İ.Level tərəfindən Parisdə 1835-ci ildə dərc olunmuşdu. Müəllifin sələflərindən əsas fərqi orta əsrlərə aid sikkələrlə yanaşı; həm də onların müfəssəl şəkillərini, topoqrafik atlasını, xronoloji cədvəllərini də daxil etməsiydi.

1865-1866-cı illərdə Alman numizmatı V.Rençman Berlində ilk dəfə olaraq Avropa miqyasında ən qədim dövrlərdə zərflənən sikkələrin hər iki tərəfində oxunan hökmdarların və müqəddəslərin adları, zərflənmələrin yerləşdikləri şəhərləri, bütün digər yazıların geniş təsvirini araşdırır.

Numizmatika elminin tarixində digər mühüm hadisə fransız alimləri A.Anjelya və P.Serryoranın çap etdirdikləri «Orta əsrlərin numizmatikası» haqqında olan traktat olmuşdu. 1891-1905-ci illərdə yazılan bu əsərin, faktiki materialların kəmiyyətinə, ilk dəfə qədim əlyazmalardan sikkə nümunələrinin öyrənilməsində istifadəsinə, həmçinin sikkə işinin analizlərinin əsasına görə günümüzdə qədər analogiyası yoxdur. Bir çox dünya numizmat-alimləri üçün bu əsər Avropa numizmatikasının orta əsr dövrünün öyrənilməsi işində ensiklopediya olaraq qalmaqdadır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq numizmatika elminin «rəsmi statusu» onun xeyrinə olaraq dəyişilməyə başlayır. Belə ki, məhz bu zamandan etibarən «numizmat-kolleksioner» söz sinonimi bir çox xalqların leksikologiyasından çıxmağa başlayır. Bu sahədə olan ciddi elmi araşdırmalar artıq ayrı-ayrı şəxslərə deyil, dövlətə və xalqların tarixini öyrənməyə xidmət etməyə başlayır.

Bizim 200 ilə qədər daxil olduğumuz Rusiya imperiyasında numizmatika elminə maraq XIX əsrin ortalarında başlamışdı. Sikkə nümunələrinin kolleksiya şəklində yığılması, alqı-satqısı bu ölkədə daha tez, yəni XVII əsrdə yaranmış, XVIII əsrdə ali zümrənin əsas peşələrindən birinə çevrilmişdi. İlk qədim sikkələrdən ibarət qiymətli kolleksiya I Pyotrın hakimiyyəti illərində onun şəxsi təşəbbüsü ilə yaradılan Kunstkamerada toplanmışdı. Zaman keçdikcə belə eksponatların sayı artdıqca onları Ermitaja vermişlər.

Bu gün Sankt-Peterburqda yerləşən sikkə nümunələri dünyanın ən qiymətli kolleksiyalarından hesab edilir. XIX əsrin sonlarına doğru Rusiya muzeylərində işləyən görkəmli alimlər sikkələr haqqında dəyərli əsərlər yazmışlar. Ermitajın fondlarında kəmiyyət və keyfiyyət, həm də dəyəri ilə seçilən Şərqi dövlətlərinə aid sikkələr baron Xristofor Fren və V.Tizenqauzen, o cümlədən alimlərdən A.K.Markov, Q.Savelyev və başqaları tərəfindən çox ciddi araşdırılmışdı.

Azərbaycanda numizmatika elminin əsası Y.A.Paxomov tərəfindən qoyulmuşdu. Bu günkü Azərbaycan Milli Tarix muzeyinin numizmatika şöbəsinin yaradıcısı olan bu alim fəaliyyəti illərində sikkə nümunələrinin toplanılmasına həsr olunmuş, həmçinin numizmatika elmi haqqında monoqrafiya xarakterli 9 cilddən ibarət çox qiymətli əsərlər yaratmışdı. Muzeyin numizmatika fondunda bu gün 150 mindən artıq sikkə nümunəsi toplanmışdı. Bu qiymətli sikkə nümunələrini Y.A.Paxomovdan sonra, M.Ə.Seyfəddini, Ə.Rəcəbli və onlarla gənc mütəxəssislər öyrənirlər.

Qadın numizmatlar haqqında

Numizmatika elmi ilə məşğul olan qadınlar orta əsrlərdən ən varlı insanlar olmuşlar. İlk qadın numizmat fransız kralı XIV Lyudovikin kiçik qardaşı Orleanlı Flippin xanımı olan Elizabett Şarlotta və ya xalq arasında Lizelotta Paralçskaya (1652-1722) olmuşdur. Tarixdə I Pyotrun 1717-ci il 14 mayda Parisdə olarkən Elizabetin pul kolleksiyası ilə çox yaxından maraqlanması və görüşərək baxması faktı vardır.

İkinci məşhur numizmat xanım İsveçin kraliçası Kristina (1629-1689) idi. Hakimiyyəti illərində, daha dəqiq 1654-cü illərə qədər yığıdığı pullar Kristinanın kolleksiyasında onun atası II Qustavin İngiltərə ilə apardığı 30 illik müharibə nəticəsində ələ keçirdiyi Münhendə İngilis kralı I Karl Stüartın zəngin kolleksiyası da daxil idi.

Rusiyada I Pyotrdan sonra Ermitajın yaradıcısı olan II Yekaterina və I Pavelin arvadı Mariya Fyodrovna pul kolleksiyasına böyük maraq göstərmişlər. Mariya Fyodrovna (1799-1828) Pavlov sarayında yerləşdirilən pul kolleksiyasının yaradıcısıdır.

3. Numizmatika elminin öyrənilməsində əsas mənbələr

Numizmatikanın bir elm kimi öyrənilməsinin özünəməxsus mənbələri mövcuddur. Bu mənbələrin elmdə qəbul edilməsi və sistemləşdirilməsinin tarixi 200 ilə yaxın bir dövrü əhatə edir.

Mənbələr xarakter etibarilə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Ayrı-ayrı sikkə nümunələri və onların çoxsaylı tipləri.

Bu sikkə tiplərinin tərkibinə fəvqaladə hallarda zərb etdirilən və yaxud bəzi şəxsiyyətlərin müvəqqəti xarakterli pulları da daxildir.

Ümumiyyətlə, sikkə materialı həm maddi-mədəniyyət, həm də yazılı mənbələr kateqoriyasına daxil edilir. Belə ki, zərb texnikası, forması, metalın tərkibi, çəkisi, digər vacib və yalnız sikkələrə aid olan elementlər, əslində tarix elminə hökmdarların adlarının, titullarını, şəhərlərin dəqiq adlarının, zərb tarixinin, dövətdə qəbul edilən və hamı tərəfindən tanınan əlifbanın, dilin öyrənilməsi üçün çox vacibdir.

Orta əsrlərdə zərb edilən sikkələr digər maddi-mədəniyyət nümunələrindən fərqli olaraq çox vaxt «böyük tirajlarla» zərb edilərək dövriyyəyə buraxılırdı. Sənətkarlıq məmulatları içərisində, hətta satış üçün hazırlanan bir çox əmtələrin sayı heç vaxt belə sayda hazırlanırdı. Bu isə o deməkdir ki, torpağın altında və yaxud mədəni təbəqədə kütləvi olaraq qırılmış fraqmentlər şəklində tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarının bütün növlərindən fərqli olaraq, sikkə nümunələrinin ən azı 1/10-i tez və ya gec tədqiqatçılara çatır. Digər tərəfdən sikkələrin metaldan hazırlanması onları başqa maddi-mədəniyyət qalıqlarından fərqli olaraq «uzun ömürlü» edir. Bu səbəbdən də XXI əsrin əvvəllərində dünya muzeylərinin sikkəşünaslıq fondlarında milyonlarla eksponentlər saxlanılır.

2. Sikkə zərbi işi üçün lazım olan materiallar və əmək alətləri.

Bu qrupa aid olan mənbələr sikkələrin özü ilə müqayisədə kəmiyyətcə azlıq təşkil edirlər.

Yaşadığımız zamanda sikkə zərbi işinin ən vacib hissəsi olan «ştempellərin»-məhürlərin ən zəngin kolleksiyası Vyanada yerləşən «Zərboxana muzeyi»ndə saxlanılır. Muzeyin 1901-ci ildə çap etdirdiyi kataloqda 666 adda ştempel nümunələri nümayiş etdirilmişdi, Berlinin eyniadlı muzeyində 9 min, Drezdendə 2 min ədəd ştempel qorunub saxlanılır. Bu o demək deyildir ki, Avstriya, Almaniya ərazisində çox qədimlərdən xeyli sayda zərboxana olmuş və arxeoloqlar onların iş prosesi üçün vacib olan ştempellər tapıb, muzeylərə təhvil vermişlər. Əksinə burada saxlanılan zərbətmə məmulatları, XVII əsrdən başlayaraq dünyanın qədim sivilizasiyalarının ərazilərində qazıntılar aparılan alman və digər Avropa mənşəli arxeoloqlar və ya əntiq malların varlı «ovçuları» tərəfindən ya qeyri-qanuni yollarla əldə edilmiş, ya satın alınıb öz ölkələrinə gətirilmişdi.

Sikkə zərbinin texniki tarixini öyrənmək üçün XX əsrdə dünyanın bəzi ölkələrində qazıntılar zamanı aşkar edilən saxta sikkə zərbinin hazırlandığına lazım olan alətlərin böyük rolu vardır. Avrasiya məkanında belə əmək alətləri Çexiyada, Slovakiyada, Polşada, keçmiş SSRİ-də Özbəkistanda aşkar edilmişdir.

Zərbətmə işi üçün lazım olan digər vacib vasitələr sırasında çəki daşlarını göstərmək lazımdır. Belə çəki daşları, əsasən metaldan hazırlanan sikkələrin dəqiq çəkisinin təyin edilməsi üçün istifadə edilirdi. Bütün zərboxanalar xüsusi tərəzi və çəki daşları ilə təmin edilirdi. Hər iki alətin forması yerli ənənələrə uyğun və sikkə zərbi işinin təşkili üçün yaradılan şəraitdən asılı olurdu. Maraqlıdır ki, qədim Yunanıstanda, Romada, Bizansda çəki daşları düzbucaqlı və ya yumru plastik formada, tuncdan, misdən, latundan, hətta şüşədən hazırlanırdı. Romada İmperator dövründə belə çəki daşları «eksiqiy» adlanırdı. Bu söz latın dilindən tərcümədə «çəkmək», «araşdırmaq», «qiymət qoymaq» kimi tərcümə olunur. Romada çəki daşlarının belə adlandırılması ədalət, bərabərçilik allahı Ekvintasın adı ilə bağlıdır. Tarixdə bu Allahın obrazı qadının əlində var-dövlət və hakimiyyət rəmzləri ilə göstərilmişdi. Nəzərə alsaq ki, «Moneta» allahının epitet obrazı da bu cür, amma əlində var-dövlət rəmzi və tərəzi ayağının altında çoxlu pul kütləsi kimi göstərilirdi, aydın olur ki, sikkə və sikkə zərbi işi ümumiyyətlə, yaranan zamandan dövlətin əsas vəzifələrindən biri olaraq çox qədim tarixə malikdir.

Ərəb xilafəti dövründə zərb işinə lazım olan çəki daşları şüşədən hazırlanır və onun adı bu dildə hərfi tərcüməsi «1 dinarın dürüst çəkisi» kimi başa düşülürdü.

Avropada zərb işi üçün lazım olan çəki daşları və tərəzilər XIV əsrin əvvəllərinə qədər adi metaldan-misdən, latundan hazırlanırdı.

Belə daşların üzərində olan məhürlərdə xüsusi məna daşıyan yazılar və çəki dərəcələri çox dəqiqliklə göstərilirdi.

Köməkçi mənbələr

1. Primitiv sikkələr və ya pulaqədərkə əmtəə vasitələri

2. Medallar, ayrı-ayrı döş nişanları

3. Məhürlər

4. **Yazılı mənbələr**-sikkələrə, onların nominal dəyərinə və zərbxanalara aid olan sənədlər, müəyyən islahatlar haqqında olan qərarlar, iqamə, qaimə hesabları, vəsiyyətnamələr, alqı-satqı sənədləri, əlyazmalar və s. Bəzən bədii əsərlərdə də belə məlumatlara rast gəlmək olar.

4. Sikkələrin zərb tarixi haqqında

İlk sikkələr e.ə. XII əsrdə Çində, Hindistanda zərb edilmişdi. Aralıq dənizi hövzəsində belə sikkələr tam müstəqil olaraq e.ə. VII əsrdə Lidiyada və Eqin adasında hazırlanmışdı. Bundan sonra bütün Elladada və onun koloniyalarında, İranda, İtaliyada sikkə zərb edilməyə başlamışdı. Dünyanın ilk sikkələri bizim tanıdığımız və qəbul etdiyimiz qızıl, gümüş və misdən deyildi. Çox ehtimal ki, əksər hallarda onlar perqamentdən, qiymətli ağac növlərindən, farfordan hazırlanırdı. Numizmat-alimlərin ehtimalına görə metaldan sikkə zərbi işinə keçidin 3 əsas səbəbi ola bilərdi:

I. Həmin ölkələrdə metalların filiz şəklində aşkar edilməsi

II. Hərbi işlərdə müəyyən qalibiyyətli döyüşlərin nəticələri əsasında

Hesab edirik ki, **III səbəb iqtisadi inkişaf olmalıdır.**

Metallın tərkibinə görə qədim dövrün sikkə və sikkə sistemlərini 3 əsas məkana bölmək olar:

1. Kiçik Asiyada-qızıldan

2. Yunanstanda-gümüşdən

3. Qədim Romada-misdən

Bu cür şərti bölgü adıçəkilən ərazilərdə bütün tarixi dövrlərə aid deyildir. Belə ki, qızıl sikkələrin Yunanstan ərazisində zərbi Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti illərində mövcud olmuşdur. Qədim Romada «aureus» adlı qızıl sikkələr e.ə. IV əsrin əvvəllərində, gümüş nominallar isə e.ə. III əsrdən dövriyyəyə buraxılmışdı.

Adıçəkilən 3 metaldan başqa dünya tarixində Misirdə və Amerikanın erkən dövlətlərində platindən-ağ qızıldan sikkələr aşkar edilmişdi. Bundan başqa Misir mədəniyyətində ilk sikkə funksiyasını «mis çubuqlar» yerinə yetirmişdi.

Dünyada tökmə üsulu ilə zərb edilən ilk mis pullar e.ə. VI əsrdə Olviyada hazırlanmışdı.

5. Sikkələrin hazırlanma üsulları

1. Tökmə üsulu: Bu üsulla hazırlanan sikkələrin daha qədim olması numizmatika elmində qəbul edilmişdir. İlk belə sikkə nümunələri - Roma «ass»ları və onların ayrı-ayrı nümunələri tökmə üsulu ilə misdən hazırlanırdı, yəni eyni vaxtda bir neçəsi xüsusi formalara qaynadılmış metal şəklində tökülür, sonra bir az soyuduqdan sonra kəsilirdi.

Britaniya muzeyində saxlanılan 4 ass kəsilməmiş, birləşmiş şəkildə ekspazisiyada saxlanılır. Roma tarixində ikinci dəfə bu üsulun sikkə işində tətbiqi III əsrdə bərpa edilmişdi. Fərq onda idi ki, bu zaman bu üsul artıq gümüş pullara tətbiq edilirdi. Avropa ölkələrindən Fransada, İsveçrədə, İngiltərədə III əsrə aid edilən gildən hazırlanan xüsusi formaların tökmə sikkələr üçün istifadə edilməsi elmə məlumdur.

Beləliklə, numizmat alimlərin fikrincə Romada e.ə. 217-ci ilə qədər mis sikkələr əsasən tökmə üsulu ilə hazırlanıb dövriyyəyə buraxılsa da, sonralar zərb üsuluna keçid olmuşdur.

2. Daha uzun ömürlü və 2000 ildən artıq cüzi dəyişikliyə uğrayan üsul - zərbbetmədir. Bu texnikaya əsasən sikkələr insan əməyinin məhsulu olaraq, tək-tək hazırlanırdı. Zərbbetmə prosesində zindan, çəkiç, qısqac, kəlbətin və üzərində hazırlanacaq sikkənin hər iki üzünü hazırlayan möhür-ştempellərdən istifadə edilir. Elmi ədəbiyyatda zərbbetmə işinin aşağıdakı əməliyyatlardan ibarət olduğu göstərilir.

1. Sikkə zərbi üçün lazım olan qədər metal xüsusi sobalarda yüksək temperaturda əridilirdi və bununla da, onun təbii tərkibindəki hər cür qarışıqlar təmizlənirdi.

2. Əridilmiş kütlə uzunsov formalara salınırdı.

3. Daha əlverişli iş prosesinə keçid üçün bu kütlədən hələ isti-isti mil kimi uzun çubuqlar hazırlanırdı.

4. Bu çubuqvari metalı müəyyən ölçüdə hissələrə bölürdülər.

5. Kəsilmiş hissələri zindanın üzərində kəlbətin, qısqac və çəkiç vasitəsi ilə dairəvi formaya salırdılar.

6. Alınan dairəvi formada olan hissələr xüsusi məhlulun içərisində mütləq ağardılırdı.

7. Ağardılmış dairələri xüsusi tərzilərdə lazımı çəkilyə salırdılar, yəni artıq çəki kəsilib götürülürdü. Hər bir dairənin diametri, hətta kənar çərçivələri-yəni «qurt» dəqiqləşdirilirdi.

8. Sikkənin əsas əlaməti olan avers və reversin, yəni üz və əks tərəfin möhürləri-ştempelləri vurulması işinə başlayırdılar.

Burada artıq sikkə zərbi işinin hamıdan çox məsuliyyət daşıyan işçiləri (2 nəfər) alt tərəfin ştempellərini zindonda yerləşdirir və qanunauyğunluğa əsasən sikkənin üz qatının-aversinin əksi alınır. Bu proses iki dəfə yerinə yetirilirdi. Bununlada sikkə zərbi işi son mərhələyə çatırdı.

9. Zərb olunan sikkələr xüsusi bir yerə yığılırdı və quruduqdan sonra sayılıb götürülürdü.

Sikkələrin hazırlanma üsullarının təsviri nə yunan, nə də latındilli ədəbiyyatda aşkar edilməmişdir. Buna baxmayaraq, bu prosesin geniş elmi təsviri XIX əsrdə rus numizmat-alimi A.K.Markov tərəfindən verilmişdi. Müəllif e.ə. I əsrin I yarısında Romada dövriyyədə olan sikkələrin «magistr» vəzifəli Fit Korizeyin adından zərb edildiyini göstərir. Belə sikkələrin birinin əks tərəfində, müəllifə görə, zərb işinin əsas elementləri təsvir edilmişdi. Lakin A.K.Markov bu sikkənin təsvirini verməmişdi. İkinci belə bir sikkə-yəni üzərində zərb işinin təsviri olan nümunə Romada hökmdar Pestum tərəfindən zərb edilmişdi.

Qədim dünya tarixində fasiləsiz işləyən zərbbxanaların dövlət tərəfindən rəsmi olaraq təsis edilməsi e.ə. 486-cı ildə baş vermişdi. Bu zərbbxana Yunona məbədinin yaxınlığında tikilmişdi. Bizim eradan əvvəl 486-cı ilə qədər, konkret Romada sikkələrin hansı zərbbxanada hazırlandığı haqqında heç bir məlumat yoxdur. «Zərbbxana» məfumu ilk dəfə yunan filosofu, alimlərinin - Siseronun, Marrabiyanın, liviyanın əsərlərində qeyd olunmuşdu. Bu məlumatlardan ən maraqlısı Siserona aiddir. O yazırdı: «Avqust Senata aid qızıl və gümüş sikkə zərbi hüququnu Senatdan aldıqda və bu işi öz səlahiyyəti çərçivəsinə daxil etdiyi zaman köhnə zərbbxanada yalnız mis sikkələr zərb edirdilər».

Orta əsrlərdə Şərqi ölkələrinin sikkə işi haqqında ilk dəfə əl-Bəlazuri qələmə aldığı «An-Nüqt» adlı əsərində məlumat vermişdi. Bu əsərə istinad edən professor M.Ə.Seyfəddini zərbbxanada çalışan sənətkarlar haqqında aşağıdakı məlumatları verir:

1. Sina-zərbbxananın bütün işçiləri belə adlanırdı.

2. Zarib- sikkələrin hər iki üzünə zərbi vuran şəxs.

3. At-tabbaeyn- nəqqaş.

4. Ashab-əl-əyar- əyarı təyin edən nəzarətçi.

5. Amil- vergi yığan məmur.

6. Mühtəsib-zərbbxananın bütün iş prosesinə cavabdeh olan şəxs.

Adı çəkilən əsərin yazıldığı zaman dövlətdə zərbbxana işi ilə «divan-i dar-əz-zərb» adlı xüsusi qurum məşğul olurdu. Zərb edilən hər 100 dirhəmdən 1 dirhəm, tüstüyə görə ümumi gəlirin 0.01%-i tutulurdu. Bu vergi birbaşa divanxananın xəzinəsinə çatırdı. Bundan başqa amil hər 100 misqal təmizlənmiş metal üçün

zərbxanadan 10 dirhəm vergi alırdı. Xüsusi hallarda, yəni zərbxanaya təhvil verilən metal Hindistanın qırmızı qızılı idisə, onda hər min misqaldan 10 dirhəm alınır.

XIII-XIV əsrlərin yazılı məlumatlarına əsasən XV əsrin birinci yarısında Abdullah Mazandarənin «Risaley-e fəlakiyə» adlı əsəri zərbxana işi haqqında geniş məlumat verən dəyərli mənbələrdən hesab edilir. Burada zərbxananın işçiləri – amil, müşrif, katib, zarib, sabike-saz, sikkə-kan, əl-həddaddan ibarət idi. Bundan başqa müəllif bəzi işçilərin maaşları barəsində məlumat verir. Belə ki, zərbxanada çalışan amil, müşrif və katib hər gün 20 dirhəm olmaqla ayda 600 ildə 7200 dirhəm maaş alırdılar. Zarib hər gün 12 dirhəm, ildə 4320 dirhəm; sabike-saz –yəni metalın əridilməsinə cavabdeh olan şəxs hər gün 15, ildə 5400 dirhəm maaş alırdılar. Sikkə-kan və əl-həddad, yəni hazır sikkələr üçün möhür hazırlayan və dəmirçi hazırladığı hər bir məmulata görə 200 dirhəm maaş alırdılar. Ehtimal etmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən hər 2 sənətkar, zərbxanadan kənarında, xüsusi məkanda və şəraitdə dövlətin ciddi nəzarəti altında öz vəzifələrini yalnız ehtiyac olduqda, yəni sikkə tipləri dəyişildikdə yerinə yetirirdilər.

XIV əsrin II yarısında Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani «Dəstur-əl-katib fi tayn əl-məratib» adlı əsərində Cəlairilər dövlətində fəaliyyət göstərən zərbxanaların iş prinsipinin qısa təsvirini vermişdi. Son orta əsrlərdə zərbxanalar haqqında geniş məlumat XVIII əsrdə yazılmış «Təzkirat əl-mülk» adlı əsərdə vardır. Müəllif burada ilk dəfə sikkə zərbi işində istifadə olunan əmək alətlərinin və dəzgahların adlarını, funksiyalarını göstərmişdir. Beləliklə ən vacib əmək alətləri zindan, çəkiç, qısqac, kəlbətin olmaqla aşağıdakı qurğu və dəzgahlardan istifadə olunmuşdu.

1. Səbbak – sikkə zərbinə lazım olan metalı təmizləmək üçün
2. Dar-kub- sikkələr üçün girdə formaları, dairələri hazırlamaq üçün
3. Axanqar- dəmirçi dəzgahı
4. Çərxkeş- poladdan hazırlanan girdə metalları dəqiqliklə formaya salmaq üçün
5. Qatta- kəsici funksiyasını yerinə yetirmək üçün
6. Kahla-kub- hazır girdə dairələrin qıraqlarını «qurt» formaya salmaq üçün
7. Taxş-ken- istehsan çıxarını, yəni standartı uyğun olmayan dairə formalı metalları yenidən əritmək üçün
8. Sefitqar- hazır dairələri tam təmizləyib hamarlamaq üçün
9. Sikkə-kan- nəqqaş funksiyasını yerinə yetirmək üçün
10. Zərrab və ya zarib – hazırlanan sikkələrin hər iki tərəfinə möhür vurmaq üçün istifadə olunan dəzgahdır.

6. Pullarla əlaqədar adətlər, qanunlar haqqında

Pullardan bəzək əşyası kimi istifadə edilməsi ellinizm dövründən Avropada, Şərq ölkələrində dəmirin kəşfindən sonra məlum olmuşdur. lakin pulların klassik olaraq bəzək kimi istifadə edilməsi «dəb» düşməsi Roma imperiyasında daha geniş yayılmışdı. Yazılı məlumatlara əsasən eramızın I əsrlərində romalılar yaxşı tanımadıqları qədim pul nümunələrini böyük hörmətlə saxlayır və ən bahalı hədiyyə kimi yeni ildə yaxınlarına təqdim edirdilər. Roma şairi Ovidiy məşhur «Fasti» poemasında qeyd edirdi ki, yanvar ayında hədiyyə qismində ağır çəkili, üzərində iki üzlü Yanusun obrazı olan «ass» mis pullardan istifadə edirdilər».

Pullar haqqında, daha dəqiq dəfinə tapan insanların necə hərəkət edəcəkləri haqqında ilk qanunlardan birinin vətəni də Qədim Roma dövləti olmuşdur.

İmperator Avqustun hakimiyyəti illərində bu barədə xüsusi qanun qəbul edilmişdi. Qanunda ətraflı yazılırdı: «Hər kim öz torpağında dəfinə tapırdısa, o özü onun tamhüquqlu sahibidir. Hər kim özgə torpağında belə dəfinə tapırsa, o tapdığının yarısını torpağın yiyəsinə verməlidir.

Hər kim dövlət torpağında dəfinə tapırsa, onu imperatorun xəzinəsi ilə yarı bölməlidir».

Tapılan dəfinələrin hüquqi statusu haqqında xüsusi qanun Bizans imperiyasında 533-cü ildə imperator Yustinianın qərarı ilə verilmişdi. Mülki məcəlləyə aid edilən bu qanunlar numizmatika elmində Diqesti və ya Pandekt adı altında tanınır.

Şərq ölkələrində son orta əsrlərə qədər dövriyyədən çıxan və yaxud hələ istifadə edilən pullardan qadın və kişi bəzəklərində istifadə edilmişdi. Konkret olaraq, Azərbaycanda pullardan hazırlanan bel bəzəyi-kəmərlərdə, baş bəzəyində silsilə kimi istifadə edilirdi. İndiyə qədər ölkəmizdə qadınlar bəzən baş bəzəyinin bir hissəsi olan boyunbağına Rusiyada XIX əsrdə zərb edilən 5-lik, 10-luq adlanan 5 rubl, 10 rubl qızıl pul vahidlərindən istifadə edirdilər. Nadir hallarda napoleanka-çervon qızılından bu məqsədlə istifadə olunurdu.

Pul və pul işinə sitayişlə əlaqədar qədim dövlətlərdə çox zaman pulların zərb edildiyi məbədlərdə ilk «xəzinələr» yaradılırdı. Belə müqəddəs məbədlərin toxunulmazlıq statusu olduğundan burada hazırlanan pul kütləsi, həmçinin ayrı-ayrı dövlətlərin və varlı şəxslərin əmanətləri saxlanılırdı. Bu isə artıq belə zərboxanaların «bank» rolunu da oynaması demək idi. Tarixi sənədlərə əsasən Roma şəhərinin xəzinəsi Saturn məbədində, Afina şəhər dövlətinin xəzinəsi isə Palladanın şərəfinə tikilmiş məbəddə saxlanılırdı. Müqəddəs Delfa məbədində hətta xüsusi bina tikilmişdi ki, burada yalnız Yunanıstanın pulları saxlanılırdı. Efesdə müqəddəs Diana məbədi həm də pulların gizlədildiyi bir yer olmuşdu. Xəzinələri qoruyan kahinlər, rahiblər əslində ilk bankirlər hesab edilirdilər. Belə ki, lazım olduqda onlar hətta dövlət başçılarına sələmçi kimi pul verirdilər.

7. Pul sistemləri

a) Qızıl əsaslanan pul sistemləri.

Bu sistem 3 böyük qrupa bölünür.

I. **Antik dövrün pul sistemi**-bu sistemə aid edilən pulların ən qədim nümunələri numizmatika elmində milet pul sisteminə aid edilir və tarixi e.ə. VII-V əsrlərdən hesablanır. Bu pul sisteminin adı Kiçik Asiyada göstərilən zaman kəsiyində Lidiya hökmdarlarından asılı olan Milet ərazisinə aiddir. Elektradan tökmə üsulu ilə hazırlanan bu nadir pulların üz qatında hər hansı bir təsvir deyil, sadə, kiçik barmaqdan da balaca çökəklik olur. Bir neçə yüzillik keçdikdən sonra bu çökəkliyin yerində hökmdarın adı, şir başı təsviri zərb edilməyə başlandı. Sikkənin əks tərəfində-yəni reversdə dəqiq görünən heç bir təsvir yoxdur. Bunun əvəzində pulun hazırlanması zamanı 3 tərəfdən pulu tutan tutacaqların yeri görünür.

II. **Fokey sistemi** - E.ə. VII-IV əsrin 30-cu illərini əhatə edir. Bu sistemə daxil olan pulların üz tərəfində suiti obrazı göstərilirdi. Suiti sözünün yunan dilindən tərcüməsi Fokeydir. Əks tərəfdə heç bir təsvir, yazı yoxdur.

III. **Fars pul sistemi** - bu sistemin ilk nümunələri elmdə hökmdar Krezin qızıl, gümüş staterlərinə aid edilir. Qızıl staterlərin çəkisi 8,1 qramdan-10,8 qrama qədər olmuşdu. Gümüşün qızıla nisbəti 10:1 hesablanırdı. Burada orta hesabla götürülsə 1 qızıl staterə 10 gümüş stater və ya 20 yarımstater dəyişirildi. Belə yarımstaterlərin həmin dövrdə çəkisi 5,4 qram olurdu. I Daranın işğallarından sonra fars qızıl darikləri və gümüş sikkələri zərb edilməyə başlanırdı. Belə dariklərin çəkisi 8,4 qrama bərabər olaraq 20 gümüş sikkə, yəni 5,6 qrama bərabər olan sikkə bərabər idi. Bu 2 pul nominalı-darik və sikkə fars pul sisteminin əsasını təşkil edirdi. Bu cür pullar Əhəməni Fars İmperiyası və onun işğal etdiyi ərazilərdə e.ə VI əsrin II yarısından e.ə. IV əsrin 30-cu illərinə qədər, yəni Makedoniyalı İsgəndərin Şərq yürüşlərinin qələbəsinə qədər dövriyyədə olmuşdu.

Göstərdiyimiz hər 3 pul sistemi tarixən ən qədim olaraq, qızıl pula əsaslanırdı. Yəni dövriyyədə əsas pul vahidi qızıl pullar olurdu, onlara nisbətə gümüş pullar hesablanırdı.

b) Gümüş əsaslanan pul sistemləri

I. **Eqin pul sistemi** - vaxt etibarilə bu pullar milet pulları ilə eyni zamanda dövriyyədə olmuşdur. Gümüş staterlərin orta çəkisi 12,14, 14,55 qrama bərabər olmuşdu. Xüsusi element kimi bu pulların üz qatında zərb edilən tısağa obrazı - Eqin şəhərinin emblemi olduğu üçün, sikkənin əsas simvolu hesab edilir.

II. **Attika pul sistemi** - qədim yunanlara aiddir. Sistemin əsasında aşağıdakı çəki və hesablama dəyərləri dururdu:

-1 talant (26,196 kq)=60 minaya bərabərdir.

-1 mina (436,6 qr)=100 draxmaya

-1 draxma (4.36 qr)=6 obola

-1 obol (6,72 qr)= 8 xalka bərabərdir.

Bu sistem Evbey pul sistemində əsaslanır. Attika pul sisteminin Afinada Solonun hakimiyyəti illərində (e.ə. 640-560-cı illər) həyata keçirildiyi ehtimal olunur. Bununla da e.ə. VI əsrdə Eqin pul sistemi sıxışdırılıb çıxarılır və onun yerinə Attika pul sistemi qəbul edilir. Bu sistem, əsasən arxaik dövrdən başlayaraq Şimali İtaliyada, Şimali Afrika sahillərində yerləşən Kuenada və Siciliya adasında yayılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Afinada geniş zərb edilən-üzərində Afinanın başı və bayquş obrazı olan gümüş nominallar daha çox yunan pul sistemində kiçik bölgülərə ayrılırdı. O cümlədən burada qızıldan zərb edilən 2 və 1 draxma pul vahidi, pul

vahidinin $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$ hissələri elmə elə draxma adı ilə məlumdur. Gümüşdən zərb edilən 10, 4, 2 və 1 draxma,

həmçinin 5, 4, 3, 2, $\frac{11}{2}$, $\frac{11}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{4}{8}$ obolları da zərb edilmişdi. Bu pul sistemini Makedoniya imperiyasında ilk dəfə tətbiq edən II Filipp (e.ə. 359-336) olmuşdur. Lakin onun tərəfindən edilən bu yenilik öz hakimiyyəti illərində yalnız qızıl pullara, oğlu İsgəndər tərəfindən isə gümüş pullara da şamil edilmişdi. Bununla da Attika pul sistemi Şərqi Aralıq dənizi ölkələrində geniş yayılmağa başlayır.

III. **Evbey pul sistemi** - Solonun islahatlarından sonra Attikada və Afinada e.ə. VI əsrdən başlayaraq 17,44 qr. çəkisində olan tetradraxma, 4,36 qr. çəkisində olan draxmalar dövriyyəyə buraxılır. Bu cür pulların üz qatında İoniy dəbilqəli olan Afinanın baş hissəsi, əks tərəfdə isə bayquş obrazı bütövlükdə zərb edilmişdi. E.ə. 336-cı ildən etibarən Makedoniyalı İsgəndərin gümüş pulları dövriyyəyə buraxılır. İlk dövrlərdə bu pulların aversində qədim yunan əsatri Herakl pələng dərisində, əks tərəfində isə baş allah Zevs taxtda əyləşmiş formada yüksək ustalıqla göstərilmişdi.

IV. **Korinf pul sistemi** - bu sistemə aid edilən pullar da e.ə. VII əsrdən başlayaraq zərb edilməyə başlamışdı. Nominal olaraq bu pullar 8,72 qr. staterlər və 2,91 qr. çəkisində olan draxmalar hesab edilir. Bu pulların üzərində zərb edilən əsas təsvir Afina və əsas əlamət onun başındakı Korinf dəbilqəsidir.

c) *Misə əsaslanan pul sistemi*

Bu pul sisteminə əsaslanan pullar ən çox Romaya aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta İtaliyada misdən pul vahidi kimi istifadə etmək adəti çox qədimlərdən mövcud olmuşdu. İbtidai icma dövrünün sonlarına doğru ölənlərin qəbir abidələrində ölən adamın əlinin yanında emal edilmiş mis kütlələri aşkar edilmişdi. Elmdə belə mis parçaları «aed rude» adlanır. Müəyyən dövr keçdikdən sonra dövriyyədə yeni əmtəə kimi tunc məmulatı və yaxud kütlə formasında meydana gəlir.

8. Sikkələrin tipləri

Pulların üz tərəfində-aversində və əks tərəfində-reversində olan mərkəzi hissədəki yazılar, təsvirlər, xüsusi işarələr onun sahəsi adlanır. Pul nominallarının forma və ölçülərinə görə tiplərə ayrılmasında onların hər iki mərkəzi sahələrində olan elementlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Numizmatika elmində «sikkə tipi» termininin dəqiq anlayışı yoxdur. Bununla belə numizmatika ilə ciddi məşğul olan hər bir şəxs topladığı təcrübə nəticəsində eyni dövrün sikkələrini araşdırarkən yuxarıda sadaladığımız əlamətləri-yazıları, təsvirləri, onların yerinə yetirilmə texnikasını və s. elementləri əsas götürülür. Əksər hallarda eyni dövrün sikkə materialları ilə məşğul olan numizmatlar üçün pulların üzərindəki əfsanələri-dini mətnləri, hökmdarların titulları və adlarını, zərb yeri və tarixini oxumaq çətinlik təşkil etmir. Belə hallarda əsasən yeni-cüzi elementlərin olması, təsvirlərin dəyişilməsi, yazıların ikonografik qaydalarına xüsusi fikir verilir. Burada adi insanın görə bilməyəcəyi elementlərin-bir hərfin o birisindən bir qədər aralı və yaxud yaxın olması belə tipin yeni qrupu deməkdir. Pulun üzərində hər hansı bir elementin dəyişilməsi isə dövlətdə baş verən ciddi hadisələrin ən düzgün göstəricisidir. Bütöv təsvirin dəyişilməsinin numizmatikada öz qanunauyğunluqları vardır. Əksər hallarda bu-pulun zərb edilməsi üçün ayrılan metalın dəyişilməsi, yəni başqa metalla əvəz edilməsi, zərb texnikası və yaxud müəyyən siyasi-iqtisadi islahatların əsas göstəricisidir. İqtisadiyyatı stabil və güclü olan dövlətlərdə pul tiplərinin dəyişilməsi bəzən yüzillərlə baş vermir. Bundan başqa «bənzətmə pullar» kateqoriyası da mövcuddur. Belə ki, «bənzətmə» pullar əsl sikkələrin bütün əsas elementlərini saxlasa da, onlar metalın keyfiyyətinə, onun tərkibindəki digər metal qarışıqlarının faiz nisbətinə, həmçinin ən vacib element kimi hökmdarın adının dəyişilməsinə görə seçilirdi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, «bənzətmə» pullar saxta sikkələrdən seçilir. Saxta pulların tarixi əsil pulların tarixi qədər qədimdir. Zəmanəmizə gəlib çatan ən məşhur saxta pullar İtaliyanın Padua şəhərində XVI əsrdə İonn Kavin və Aleksandr Bassian tərəfindən hazırlanmışdır. Numizmatika elmində bu pullar «paduan pulları» adı ilə tanınırlar. Bu pullar öz dəqiqliyi ilə əsil Roma pullarından demək olar ki, fərqlənmirlər. Saxta pullar üzrə məşhur mütəxəssislər arasında ən çox yaddaşlarda qalan Karl Vilhelm Bekker (1771-1830) olmuşdu. O, antik pulları tam saxtalaşdıraraq 662 ədəd sikkə nominalı zərb etmişdi. Bu pulların nümunələri zaman-zaman dünya muzeylərinin ekspozisiyalarında nümayiş etdirilir.

Saxta pullarla məşğul olan «işbazlar» həmişə, dünyanın bütün ölkələrində çox ciddi cəzalandırılırlar. Cəza tədbirlərindən orta əsrlərdə daha geniş yayılan qolların kəsilməsi, əmlakın müsadirəsi və digərləri idi. Buna baxmayaraq insanlar vaxtaşırı bu işlə məşğul olurdular. Görünür, pul və pul işinin həmişə çox cəlbədicə və gəlirli olması faktı insanları bu işə vadar edir. Beləliklə, saxta pulları əsil nominallardan seçməyin xüsusi əlamətləri vardır:

- Saxta pullardan tökmə üsulu ilə hazırlananları öz diametral ölçülərinə görə nisbətən kiçik olması ilə seçilir. Buna səbəb gil qabların dairəsinin əsil qaba uyğun olmaması, qurudulanda və bişirilmə zamanı bu dairənin daha da kiçilməsidir. Bu səbəbdən belə pulların çəkisi də nisbətən yüngül olur. Bəzən çəki fərqi 1 qramdan artıq olur. Əsl mütəxəssis üçün isə hər milliqramın fərqi isə belə pulları ayırmağa imkan verir. Digər əlamət-pullar üzərindəki təsvirlər, yazılar tam səlis görünmürdü. Sonuncu vacib əlamət-pulların dairəvi en kəsiyi-yəni qurt ilə əlaqədardır. Əsil pullarda zərboxanaların adları qurtta vurulduqları ziqzaqa bənzər elementi təkrar etmək mümkün olmur. Bu pulların hər iki səthi əsil pullara nisbətən çox hamar olur. Bu isə saxta pulların hazırlandığı metalın mikrostrukturundan asılıdır. Sözsüz ki, antik dövrdə və orta əsrlərdə metalın tərkibini yoxlamaq üçün kimyəvi-laboratoriyalar yox idi. Amma empirik biliklərin inkişaf etdiyi intibah dövründə adi üsulla bunu ayırd etmək mümkün idi.

Keyfiyyətli və dəyərli pulların əks xarakterli pulları bazarda sıxışdırıb çıxarmasının əsil iqtisadi qanunu XVI srdə Avropada Kopernik Qreşem tərəfindən kəşf edilmişdi. Qanunun əsas mahiyyəti aşağıdakı fikirlərdən ibarətdir:

a). Dövriyyədə eyni vaxtda hərəkət edən, eyni məzmunlu «yaxşı» və «keyfiyyətsiz» pulların daxili rəqabətində həmişə birincilər qələbə çalmışlar. Belə ki, keyfiyyətli və yüksək əyarlı pullar kortəbii olaraq daxili dövriyyədən (yəni zərb edildikləri ölkə ərazisində) çıxarılaraq, ya dəfinə şəklində torpağa əmanət kimi «qara günlərə» saxlanılır, ya da sülh, sakitlik, iqtisadi sabitlikdə əridilərək ayrı-ayrı dəyərli, tələbata uyğun əmtəəyə çevrilir, ölkə sərhədlərindən çıxarılaraq, daha baha qiymətə satıla biləcək yerlərə ixrac edilir.

b). Dövriyyədən sabit pulların çıxarılmasında dövlətin öz mövqeyi olur. Belə ki, dövlətin ən yüksək təbəqəsinin razılığı ilə pulların keyfiyyəti korlanır, yəni zərb zamanı metalın tərkibinə cürbəcür ucuz metal ərintilərin qatışığının faizi artırılır, yaxud pulların çəkisi az da olsa qəsdən azaldılır. Ən pis halda hər iki iş eyni vaxtda yerinə yetirilir. Bununla da bütün dövrlərdə çox baha başa gələn «pul islahatı» həyata keçirilir. Belə islahatlardan külli miqdarda qazanc götürən dövlət və eyni miqdarda itki verən əhali olurdu. Çünki, dəyəri itmiş pullar bazarlarda əmtələrin qiymətinin qalxması deməkdir. Pul kütləsinin artması, onun emissiyasına gətirib çıxarır bu da son nəticədə siyasi sabitliyin pozulması, kütləvi narazılıq, aclıq, əmtəə çatışmazlığı ilə nəticələnirdi. Bəzən islahatlar gözlənilən nəticəni vermirdi. Şərq ölkələrində belə hadisələr Avropaya nisbətən

daha tez-tez baş vermişdi. Hər iki üsulla pul dəyişməsi Avropada, orta əsrlərdə «zeyqerovka» adlanır. Burada «zeyqerovka» yuxarıdakı xüsusiyyətlərdən əlavə, həm də pulların qəsdən kəsilməsi idi. Kəsdiqləri hissələri belə «işbazlar» yenidən əridir, onlardan xırda pullar hazırlayır, korladıqları kəsikləri də yenidən dövriyyəyə buraxırdılar.

Pullar arasında nəzərə çarpan çəki fərqi - «al-marco»nun zərbidir. Bu üsulla çəkiddə olan fərqi aradan götürdükdən sonra yenidən eyni adlı pulların zərbi başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün zamanlarda pulların çəkisinin korlanması, dəyişilməsi və s. proseslərlə hakim dairələr məşğul olmuşlar. Bununla da bəzən saray xəzinələrinin çatışmazlıqları, müharibələrin aparılması və s. yerinə yetirilirdi. Tarixdə belə işlərlə hakimiyyətdə olduğu bütün zamanda Fransız kralı IV Gözəl Filipp ciddi məsul olduğundan, onun ikinci adı «saxta pul düzəldən» olmuşdu.

Avropada pulların qəsdən korlanmasına qarşı çox vaxt ciddi mübarizə aparmışlar. XIII əsrin ortalarında xüsusi «pul ittifaqları» yaradılırdı. Onların əsas məqsədi pul işinə nəzarətin gücləndirilməsi idi. Tarixdə bu məqsədlə hazırlanan müqavilələr də mövcuddur - 1386-cı ildə Almaniyada Reyn torpaqları (Kurorurstg) İttifaqı, 1387-ci ildə Fransada Elzas pul İttifaqı, 1392-ci ildə Lyublin İttifaqı yaradılmışdı.

Pullar üzərində, yəni əsasən aversində olan yazılı mətnlər aşağıdakı əsas hissələrə bölünür:

1. Hökmdarın adı, dövlətin adı və ya zərb yeri. Adətən bu yazılar pulun orta sahəsinin kənarlarında saat əqrəbi istiqamətində zərb edilirdi. Bəzən belə əhəmiyyətli məlumatlar daxili dairələrdə, çərçivələrdə vurulurdu.

2. Hökmdarların titulları.

3. Dövlətin yeritdiyi xarici və daxili siyasətin əsas devizi-müqəddəs dini kitabdan xüsusi hissələr.

4. Zərb tarixi. Əsasən rəqəmlərlə vurulurdu. Bəzən tarixi göstərmək üçün ayrı-ayrı hərflərin birləşməsindən alınan xronoqramla pulun hansı ildə zərb olunduğu göstərilirdi.

5. Pul zərbinə məsuliyyətli ustanın adı, familiyası, baş hərfləri aversdə ya reversdə göstərilməklə qədim Romada, Avropada, Rusiyada göstərilirdi.

6. Zərboxananın adı-bu element də daha çox Romaya, Avropaya aiddir.

7. Bəzən pulların reversində - əks tərəfində, pulun hazırlandığı metalın adı göstərilirdi.

Pullar bədii tərtibatına görə bir-neçə növə bölünür:

1. **Monoepiqrafik pullar** - bu qrupa daxil edilən pulların üzərində yalnız eyni əlifba ilə eyni dildə yazılan-əfsanə olur. Şərq ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın yetkin orta əsrlərinə aid olan pulları bu qrupa aid edilir.

2. **Anepiqrafik pullar** - və yaxud lal pullar üzərində zərb edilən yazılar demək olar ki, oxunmur. Amma təsvirlər əsas yer tutur. Şərq ölkələrində belə pullar-əsasən misdən hazırlanırdı.

3. **Brakteat pullar** - nazik və əyilmiş şəkildə olur, yalnız bir tərəfində, mərkəzi hissədə hansısa bir zərb əlaməti görünür. Belə pullar əsasən hansısa bir şəhərin düşmənlər tərəfindən mühasirəsi zamanı, döyüşlər ərəfəsində əsgərlərin maaşlarını vermək üçün tələsik çöl-səhra şəraitində zərb edilirdi.

4. **Skəfat pullar** - Bizansın orta əsrlərdə zərb etdirdiyi azacıq iç tərəfə bükülmüş şəkildə dövriyyəyə buraxdığı qızıl pullar numizmatika elmində belə adlanır.

5. **Kağız pullar** - əslində kağızdan hazırlanan pullar məcburi ödəniş vasitəsi xarakteri daşıyaraq, Çində IX əsrdə meydana gəlmişdi. Bu pullar Çinin həmin dövrdəki paytaxtı - Çanan şəhərinin tarixində əhəmiyyətli yer tutan tarixi-iqtisadi hadisələrdən biri hesab edilir. Əslində bu pullar dövlətin dövriyyəyə buraxdığı qiymətli kağız nominalı hesab edilərək «fey-çyan»-uçan pullar adlanaraq, dövlət tərəfindən verilirdi. Bu pullar mis dəzgahlarda hazırlanırdı. Dövlət orqanları çox tezliklə belə pulların nə qədər xeyirli olduğunu görüb, bu işə rəvac verdilər, yəni dövlət borclarını əmək haqlarının ödənilməsində onlardan hərtərəfli istifadə etməyə başladılar. XIII-XIV əsrlərdə Çində Monqolların hakimiyyəti zamanı belə burada belə qiymətli kağız statuslu pullar qalmaqda idi. Zaman keçdikcə bu pullar qiymətdən düşdükdə, belə pulların emissiyası yarandı və əmtələrin qiymətinin dəfələrlə qalxması əhalinin kütləvi narazılığına səbəb oldu. Avropada kağız pulların mövcudluğu haqqında XIII əsrdə səyahətçi Marko-Polonun əsərlərindən xəbər tutdular. Belə ki, Şərq ölkələrinə olan səyahətdən Venetsiyaya qayıdan Marko Polo Çində Xubilay xanın adından buraxılan kağız pulların orada tam sərbəst qızıla dəyişdirilməsi faktını qələmə almışdı.

6. **Suberat pullar**-belə pulların zərbi zamanı misdən, tuncdan, bürüncdən, dəmirdən daha çox istifadə olunurdu. Belə «ucuz» metal əsasən pulların əsas çəkisini təşkil edir; onların üstü isə qiymətli metallarla örtülürdü. Belə pullar hələ antik dövrdən məlumdur.

İlk dəfə pullar üzərində öz portretini vurduran I Filipp olmuşdur. O, öz portretinə yalnız qələbə rəmzi hesab edilən dəfnə yarpağından çələng, silah nümunələri zərb etdirmişdi.

Onun oğlu böyük İsgəndər özünün portretinə atasından fərqli olaraq baş bəzəyi olan diademasına Allah Ammonun rəmzi olan qoşa buynuz zərb etdirmişdi. Tarixdən məlumdur ki, Makedoniyalı İsgəndər ölənə qədər özünü Ammonlu Yupiterin oğlu hesab edirdi. Görünür «İsgəndər zülqərneyn» yəni «buynuzlu İsgəndər» əfsanəsi də elə burdan yaranmışdır.

7. Bilon pullar - tərkibində əsas metalın yəni qızılın, gümüşün az olduğu pullar belə adlanır. İlk bilon pullar qədim Romada III əsrin II yarısından etibarən zərb edilməyə başlamışdı. Belə pullar Romada «dinariu» adlanırdı. Orta əsrlərdə metalın rənginə görə ağ pul-yəni yüksək əyarlı gümüş pullar-(argentium album) və qara pullar-aşağı əyarlı mis və digər metalların, qarışığından zərb edilmiş (argentum niqium) pullar əhali tərəfindən seçilirdi.

Dünyada ilk bilon pullar e.ə. VI-V əsrin əvvəllərində Leblon adasında zərb edilmişdi. Bunların tərkibində gümüş 40%, mis 60% olmuşdu. Antik dövrdə və orta əsrlərdə belə pulların tərkibində dəmirin faizi o qədər çoxalmışdı ki, belə pullar daha çox daxili bazarın ehtiyacını ödəməkdən başqa heç bir şeyə yaramırdılar.

Sikkə sistemləri Numizmatika elmində pul və pul sisteminə aid olan «bimetalizm» termini də mövcuddur. Bimetalizm-dünya alimlərinin yekdil rəyinə görə eyni vaxtda hansısa bir ölkənin pul sisteminə 2 metaldan-qızıldan və gümüşdən hazırlanan pullardan eyni dəyərlə istifadə edilməsi deməkdir. İlk dəfə dünya tarixində bimetalizmdən Əhəməni imperiyasında (e.ə. VI-IV əsr) istifadə edilmişdi. Romada padşahlıq dövründə; Bizans və Xilafət imperiyasının tarixində də belə pul sistemi olmuşdur.

Bununla belə bimetalizmin 2 növü alimlər tərəfindən araşdırılmışdı:

1. Parallel valyutalar sistemi - bu zaman qızıl və gümüş pullar dövriyyədə kortəbii olaraq qiymətləndirilirdi, yəni belə pulların hazırlandığı metalın bazarda dəyər qiymətinə görə pullar işlədilirdi.

2. İkiqat dövriyyə sistemi - belə sistemdə qızılın gümüşə nisbəti dövlət tərəfindən dəqiqləşdirilirdi. Lakin pulların zərb işi tam müstəqil olaraq qalırdı.

Pul sistemlərinə aid olmayan bir qrup pullar da vardır ki, onlar numizmatika elmində «*varvar bənzətmələr*» adlanır. Bu pullar Yunan və Roma pullarının çox eybəcər oxşatmalarıdır. Belə pulları zərb edən xalqlar və ya etnik qruplar öz tarixlərində heç vaxt Yunan-Roma mədəniyyətinin təsiri altında olmamışlar. Amma özlərini onlara oxşatmaq üçün pullar zərb etmişlər. Belə pulların «ömrü» çox qısa olmuşdu. Bu cür «oxşatma» pulların «vəhşi» tipinə keltlərin işğal etdikləri İspaniyanın şimal-şərqində yerləşən Podo Koloniyasını, Massiliyanı (Marsel), Parentanın (Cənubi İtaliyanın) pul nümunələrini, həmçinin vestqotların, ostqotların, svevlərin, lonqobardların və frankların (Merovinqlərin hakimiyyəti altında olduqları zaman) xalqların «böyük köçü» baş verdikdə (300-600-cı illər) Roma pullarına oxşar sikkələr zərb etdikləri nümunələri misal çəkmək olar.

9. Pul tapıntılarının təsnifatı

Yuxarıda qeyd etdik ki, XXI əsrin əvvəllərinə təkcə Avropanın məşhur muzeylərində milyonlarla pul tapıntıları və minlərlə dəfinələr toplanmış və saxlanılır. Bu pulların öyrənilməsi üçün keçirilən beynəlxalq konfranslarda vaxtaşırı müxtəlif təkliflər irəli sürülür. 1953-cü ildə Parisdə keçirilən konfransda məşhur numizmat-alim F. Mateu-Ilolis aşağıdakı bölgünü irəli sürmüşdü:

1. Dəfinələr;
2. Dini xüsusiyyətli tapıntılar;
3. Torpağın üst təbəqəsindən aşkar edilmiş ayrı-ayrı pul nümunələri;
4. Arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqələrdən tapılmış pullar və pul dəfinələri .

İngilis alimi F.Qrison «Numizmatika» adlı kitabında pulları 2 əsas kateqoriyaya - təsadüfi tapıntılar və arxeoloji qazıntılardan aşkar edilən pullara bölmüşdür. Dəfinələri öz növbəsində 4 yerə ayırmışdı:

1. təsadüfən itirilmiş dəfinələr
2. fəvqəladə hallarda gizlədilmiş dəfinələr - belə hadisələr müharibələrin, şəhərlərin mühasirəsi zamanı ola bilərdi.

Belə dəfinələr də öz növbəsində 3 qrupa bölünür:

- a) şəhərin, kilsələrin və ayrı-ayrı dövlətli adamların dəfinələri
- b) əmanət kimi gizlədilmiş dəfinələr
- v) geri qaytarılmaq ehtimalı olmayan dəfinələr-belə pullar ölənlərin qəbirlərinə, tikilən binaların təməlinə qoyulan pullardan ibarət dəfinələr.

Yuxarıda qeyd olunan təsnifatlar numizmatika elmində öz aktuallığını itirməmişdir.

10. Pul nominallarının adları haqqında

Bizə məlum olan pul nominallarının adları araşdırmalara görə əslində onların pulaqədərki vasitələrinin funksiyalarını özündə saxlamaqdadır. Bu qəbildən qədim Yunanıstanda istifadə edilən pul nominalı «obol»-hərfi tərcümədə «dəmir çubuq» deməkdir, draxma-bir ovuc, daha dəqiq 6 ədəd belə çubuq kimi tərcümə olunur. Beləliklə 1:6 nisbətində olan draxma-pul nominalı kimi qədim Yunanıstanda, Sasanilər dövlətində pul sisteminin əsasını təşkil etmişdi. Digər bir nümunə - kauri-balıqqulağı dünyanın bir çox ərazilərində pulaqədərki əmtəə vasitəsi kimi istifadə edilmişdi. Əsasən Hind və Sakit okeandan gətirildiyi məlumdur. Bu səbəbdən də qədim Çində ilk pul nominallarının bəziləri bu cür balıqqulağı formasına oxşadılmışdı, yalnız xırda pul kimi kiçik ölçüdə zərb edilmişdi. Belə pul növündən 1971-ci ildən 1986-cı ilədək Qvineya respublikasında da istifadə edilirdi.

İkinci variantda pulların nominal adlarının əsasında bəzən hazırlandığı metalın adı, çəkisi dururdu. Qədim Romada ilk mis pulları «aes rude», «aes grave» (mis, gümüş pul), sonralar isə çəkisinə görə (1 funt), libral ass adlandırmışlar. Qızıl pullar isə aureus-adlandırılırdı. Qədim yunanlarda misdən hazırlanan pullar hərfi tərcüməsi «mis»-xalk adlanırdı. Qızıldan hazırlanan pullar bir çox xalqlarda metalın adı ilə eyni istifadə edilmişdi. Məs, alman dilində «qulden», türk xalqlarının dilində altun, qızıl, hind dilində-rupi (sanskritdən tərcümədə-«cılalanmış gümüş») deməkdir).

III variant. Bəzən pullar zərb edilən yerin adı ilə adlandırılırdı. Məs, Kolxidkalar – e.ə. IV-III əsrlərdə Gürcüstanda zərb edilən yerli oxşatma sikkələr, moskovka - orta əsrlərdə Moskvada dövriyyədə olan xırda pullar, kizikinalar -Kiçik Asiyanın Kizikina şəhərində zərb olunan pullar bu qəbildəndir.

IV variant. Hökmdarların və ya dini adlarla bağlı adlanan pullar da tarixdə olmuşdu. Bu gün bizim pul vahidimiz «manat» - əslində Yunona allahının məşhur epitetlərindən biri olub, dünyanın ən qədim pul nominallarının adlarında birini davam etdirir. Ərazimizə yaxın olan Rusiyada xırda pul vahidi - kopeyka monqol hökmdarı Kəbəki xanın adı ilə bağlıdır. Daha dəqiq desək, Kəbəki xanın islahatından sonra dövriyyəyə buraxılan dinar - kebeki adı müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq, hələ də istifadə edilir. Denqa(tək halda)-denqi – Əmir Teymurun pul islahatından sonra dövriyyəyə buraxdığı «təngə» - pul nominalının adıdır və əsasən ilkin variantda yalnız gümüş pullara şamil edilsə də, müasir dövrümüzdə denqi Rusiyada bütün pul vahidlərinin yarı semantik adıdır. Digər bir söz «pul» sözü Rusiyaya XVI-XVIII əsrlərdən məlumdur. Bu zaman «pul» sözü o qədər geniş yayılır ki, Rusiyada yeni doğulan oğlan uşaqlarına «Pulo» adı verirlər. Uzun illər türk dünyasının qızıl pul vahidinin adı «altun» - ruslarda türk dilindən keçmə 6-,altı, rəqəminin simvolu kimi həm qızıl, həm çəkisi 6 qrama yaxın, həm də 6 ədəd kiçik qızıl pulun ifadəsi kimi istifadə olunmuşdu.

Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində mis pulların üzərində bəzən «sikkə»-kəsilmiş pul sözü, yaxud «sim»- mis, metal sözləri zərb olunurdu. Orta Asiyanın bəzi ölkələrində XV-XVII əsrlərdə mis pulların üzərində «pul» sözü zərb edilirdi. Bu söz mis pulun dinar, dirhəmdən seçilməsi üçün, həm də belə pulların dövlət zərbi olduğunun əsas göstəricisi kimi işlədilirdi.

V variant-Arxeoloji qazıntılar zamanı əsasən qəbir abidələrindən-kurqanlardan və yaxud adi torpaq qəbirlərindən aşkar edilən pul nümunələri əksər hallarda axirət dünyasına inamın əsas əlamətlərindən biri hesab edilir. Bəzən qədim dünyada bu məqsədlə xüsusi pullar belə zərb edilirdi. Buna misal olaraq qədim Spartada Likurq tərəfindən buraxılan dəmir pulları misal çəkmək olar. Bəzən fəvqəladə hallarda-müharibələrdə pul qıtlığı yarananda onu əvəz edən dəri, kağız, qovluq formasında pulu müvəqqəti əvəz edəcək əmtəələrdən istifadə olunması faktları vardır. Azərbaycanın XIII əsr tarixində monqol hökmdarı Keyxatu xan pul çatışmazlığının qarşısını almaq üçün dövriyyəyə buraxdığı «çao» adlı kağız pullar bir qədər çox-yəni 3 ay saxlanıldığı üçün əhali tərəfindən kütləvi narazılığa səbəb olmuş və məcburi olaraq ləğv edilmişdi.

11. Pulların dövriyyəsi haqqında

Pul dövriyyəsi məfhumu pulların mübadilə vasitəsi kimi istifadəsi və alıcılıq qabiliyyətinin yaranması ilə birbaşa bağlı olaraq pulların meydana gəlməsi ilə eyni vaxtda yaranmışdı. Belə bir dövriyyə sisteminin özünəməxsusluqlarından biri pulların çox vaxt dəfinə şəklində saxlanılmasında əksini tapır. Dövriyyədə olan və artıq olan pulların dəfinə kimi yaranma səbəbləri çoxdur. Məşhur rus numizmat-alimi P.S. Savelyevin sözləri ilə izah etsək: «müəyyən tarixi hadisələr zamanı-üryanlar, hakimiyyət dəyişikliyi, müharibələr, işğallar, həmçinin sülh, sabitlik vaxtı pulların əmanət kassası» kimi torpaqda saxlanılmasına üstünlük verilməsi həmişə olmuşdur. lakin çox vaxt bir çox səbəblərdən torpağa basdırılan pul dəfinələri «ölü kapitala» çevrilirdi. Sülh zamanı bir çox insanlar qızıl və gümüş pulları lazım olduğu qədər toplayaraq bəzək əşyaları hazırladırdılar; müharibələrdə isə əksinə onlardan yenidən pul zərb etdirirdilər». Şərq ölkələrinin siyasi tarixində belə hadisələr zaman-zaman baş vermişdi.

Numizmatika elminin əsas vəzifəsi ayrı-ayrı zamanlarda onun inkişaf mərhələləri üzrə uyğunlaşaraq sikkələr funksiyaları araşdırmaqdır. Numizmatika elminin formalaşmasında mühüm rol oynamış məşhur alim İ.Ekkelden başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər qəbul edilən dövr «təsnifat-təsvir» mərhələsi olmuşdu. Həmin dövrün numizmatlarının başlıca işi sikkələrin oxunması, xüsusi monetar atributların təyin edilməsi və təsnifat sistemində hər bir nominalın yerinin müəyyənləşdirilməsi idi. Yalnız bundan sonra təsvir verilirdi.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya numizmatika elmində hər bir pul ayrı-ayrılıqda öyrənilməklə, eyni dövrə və yaxud eyni hökmdara, dövlətə məxsus olan pullar bütövlükdə tədqiq edilməyə başlanılır. Hal-hazırda numizmatika elminin vəzifələri çoxşaxəli olaraq, daha çox tarixin qaranlıq qalmış səhifələrini onun iqtisadi məsələlərini öyrənmək, deməli bütövlükdə cəmiyyətdə gedən prosesləri öyrənməkdir. Artıq numizmatika üzrə yazılan əsərlərin əhəmiyyəti ora daxil olan pul nominallarının sayının çoxu ilə ölçülür.

12. Numizmatika elminin öyrənilməsində bəzi vacib məfhumların izahı

Aureus-qədim latın dilində aurus numius-bu adla numizmatika tarixində tanınan ilk pullar qızıldan zərb edilmiş və Romada respublika dövründə (e.ə. 510-27-ci illər) və Qərbi Roma imperiyasında I Konstantinin (309-324-cü illər) islahatları dövründə onun qızıl solidləri zərbinə qədər davam etmişdir. Kəmiyyətcə qızıl aureuslər Avqustun hakimiyyəti illərində (e.ə. 27-14-cü illəri) və onun varislərinin zamanında dövriyyədə işlənmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, II əsrə qədər bu pulların əyari çox dəqiqliklə saxlanılmışdı. Belə qızıl aureusların çəkisi Romada bu zaman çəki vahidi kimi işlənən funtun yəni 8,19 qr -ın $\frac{1}{40}$ -nə bərabər olsa da, zaman keçdikcə azaldılaraq funtun $\frac{1}{50}$, $\frac{1}{72}$ qədər azaldılmışdı. Bu cür aureusların nisbətən (1 neçə dəfə) ağır çəkili olanları Romada artıq pul kimi yox, medalyon kimi istifadə edilirdi.

Beləliklə I Avqustun hakimiyyəti illərində 1 aureus və 25 denoriy pulunu 100 sestersiye bərabər tutub, eyni dəyərdə dəyişmək mümkündür.

Dinar - qədim latın dilində denarius - onluq deməkdir. Dünyada ilk dinar adlı pul vahidi VII əsrdə qədim yunan pul sisteminə əsaslanaraq çəkisi 4,25 qram olan sikkə kimi dövriyyəyə buraxılmışdı. Ərəb xilafətində qızıldan zərb edilən sikkələr də dinar adlanırdı. Dinarların üzərindəki təsvirlərə və çəkisinə görə fərqləndirmək mümkündür.

Dirhəm - gümüşdən zərb edilmiş, ərəblərin pul sistemində 692-696-cı illərdən etibarən, məşhur Əbd-əl Məlik Mərvanın islahatlarından sonra dövriyyəyə buraxılmağa başlamışdı. İlk dövrlərdə dirhəmlərin çəkisi 3,9 qr olsa da sonralar 1 misqala qədər artmışdı. Dirhəmin hər iki tərəfində yalnız yazılar zərb edilirdi; daxili dairənin ətrafında zərb tarixi və yeri göstərilirdi. Dinarların pul vahidi şəklində daha çox yayıldığı illər 800 və 1012-ci illər hesab edilir. Belə ki, ərəb tacirləri dirhəmləri pul vahidi kimi deyil, əmtəə kimi Şərqi, Şimali Avropaya, İngiltərəyə daşıyırdılar. Bu işə Şərq ölkələrində, daha dəqiq, xilafətin tərkibində olan ölkələrdə «gümüş böhranına» gətirib çıxarmışdı. XIV əsrdən etibarən dirhəm pul vahidi, ümumiyyətlə, dövriyyədən yoxa çıxır və 1881-ci ildə Mərakeşin hökmdarı Həsənin dövründə yenidən zərb edilməyə başlayır.

Avers - pulların üz tərəfi. Hər bir pulun üz tərəfində onların zərb olunduğu ilin dinin əsasları lakonik şəkildə öz əksini tapır. Bu səbəbdən də ilk pulların aversində pulların zərb olunduğu şəhərin əhalisinin əsas inanc Allahları, onun emblemi (məs, əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz Eqin adasının simvolu olan tısbəğa, Korinfin emblemi - Peqas, Efesinki - arı və s.) zərb olunurdu. Ellin dövründə pulların bu hissəsində artıq hökmdarların portretləri nəfis bir şəkildə göstərilməyə başlandı.

Orta əsrlərdə pulların aversində hüquqi hökmdarın adı, titulları, zərb yeri, tarixi və s. kimi mühüm məsələlər öz əksini tapırdı.

Revers - pulların əks tərəfi-burada ilk dövrlərdə ayrı-ayrı təsvirlər, zaman keçdikcə dini mətnlər zərb edilməyə başlanmışdı.

Liqatura - pul zərbi işində vacib amillərdən olan metalların qarışığı elmdə bu sözlə ifadə olunur. Hərfi tərcüməsi-liqara-birləşdirmək deməkdir. Bu prosesdə pullara lazımı möhkəmlik və davamlılıq, bəzən də onun əyarının aşağı salınması üçün istifadə edilirdi.

Pul reqaliyası - latın dilində «requalis» sözü «kralla mənsub olan» mənasında tərcümə olunur. Bu söz birləşməsi ilə dövlətdə pul zərbənin kimə aid olduğu ifadə olunur. Əslində pul reqaliyası hökmdarın, müstəqil olan dövlətin vacib atributunun yerinə yetirə bilməsinin əsas göstəricisinin ifadəsidir.

Remedium - latın dilində hər hansı bir işə qarşı vasitə kimi işlənən «remedius» sözündən tərcümə olunur. Remedium ifadəsi ilə dövrün qəbul etdiyi sikkələrdə faktiki çəki həddinin keçildiyini göstərmək üçün elmdə istifadə olunur.

Sikkə tipi - Hər bir pulun xarici görünüşü, yəni onun aversi və reversinin təsvirinə görə sikkə tipləri ayırılır. Eyni bir dövlətdə və eyni hökmdar tərəfindən zərb edilən bir liqaturalı pulların arasında fərq görə onlar tiplərə bölünür. Çox vaxt pul tiplərinə görə siyasi həyatda baş verən çox mühüm tarixi hadisələri, islahatları, böhranları öyrənmək mümkündür.

Sikkələrin metrologiyası - sikkə işinin metrologiyası son 150 ildə artıq numizmatikanın çox vacib və mürəkkəb sahələrindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, bu məfhumun əsas mənası, dövriyyədə olan pulların dəyərinin, onların bir-birinə olan nisbətinin və alıcılıq qabiliyyətinin dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədar problemlərdən ibarətdir. Yaxın 100 illikdə (məs, keçən əsrdə mövcud olan SSRİ-nin pul nominalları) dövriyyədə olan pullarının dəyərinin nisbətinin aydınlaşdırılması hər bir dünya ölkəsi üçün çətinlik təşkil etmir. Lakin numizmatika elmində metroloji məsələlər daha qədimlərlə məşğul olduqda ən azı yazılı mənbələrin olması vacibdir. Belə yazılı mənbələr azlıq təşkil etdikdə və yaxud mövcud əlyazmalarda məlumat qıtlığı olduqda, dövrün siyasi-iqtisadi problemlərinin araşdırılması yalnız sırf numizmatik materialların metroloji analizlərindən asılı olur. Burada numizmatın işi

«zərgər» işindən də dəqiq olmalıdır. Belə ki, zərgər öz səhvini düzəldə bilər. Amma sikkəşünas pulların çəkisinin və diametrinin ölçülməsində 0,025 milliqrama qədər səhv etsə, bu tarixin müəyyən səhifəsinin yazılmasında çox böyük səhvlərlə nəticələnə bilər. Əksinə, əgər dəqiq çəki tətbiq edilərsə, minimum remedium təyin edilərsə, nadir pulların belə alıcılıq qabiliyyətini, dəyərini təyin etmək mümkündür.

İkonoqrafiya - əslində ikonoqrafiya tarixin köməkçi qollarından biri olaraq rəsm əsərlərində, arxitekturalarda və digər incəsənət sahələrində, həmçinin pul zərbində portretlərin, təsvirlərin öyrənilməsi ilə məşğuldur. Pulların üzərindəki təsvirlərin, portretlərin və yazıların, bəzəklərin öyrənilməsi numizmatikanın ikonoqrafiyasına aiddir.

Kartuş - Fransız dilində çartouche-buket, dairə sözü kimi tərcümə olunur. Təsviri sənətdə məflum yazıların, möhürlərin və s. vacib bəzək elementlərinin xüsusi dairə forması olduğu kimi, pulların üzərindəki əsas məlumat xarakterli elementlər əsasən kartuşa alınır. Kartuşda edilən dəyişiklik artıq yeni pulların zərb edilməsi demək idi.

Qurt-sikkənin çevrəsi. Adətən, müxtəlif çərtmələr və ya yazılarla fərqləndirilir. Qurt elementinin əsas vəzifəsi sikkələrin saxtalaşdırılmasını şərtləndirmək idi.

Legenda (əfsanə tipli yazılar) - sikkə üzərində olan yazılar numizmatikada legenda adlanır. Dairəvi üfüqi vəziyyətdə yerləşərək bir və ya bir neçə sətirdən ibarət olur. Bəzən şaquli həkk olunmuş nümunələrə də təsadüf olunur. Bu yazılarda sikkənin adı, dini rəmzi, zərb edildiyi şəhərin və ya dövlətin adı və ili göstərilirdi.

Emitet - öz adından sikkə zərb etdirmək hüququna malik olmaq numizmatikada bu terminlə izah olunur. Bu yalnız ayrı-ayrı hökmdarlara və dövlətlərə məxsus ola bilər.

Nominal - sikkənin ümumi kütləsinə nisbəti deməkdir.

Sikkənin keyfiyyətsizləşdirilməsi - əvvəlki nominalı saxlamaqla sikkələrin tərkibindəki metalın kütləsini azaldaraq onun çəkisini və əyarını aşağı salmaq nəzərdə tutulur.

Pul sistemi - pul təsərrüfatının və dövriyyəsinin qanunverici təşkili belə adlanır. O, pul dövriyyəsinə daxil olan müxtəlif elementlərin təyin olunmuş vahidliyini nəzərdə tutur. Pul sistemi sikkə zərbi üçün bir və ya bir neçə metaldan istifadə etməyi, yəni monometalizmi və ya bimetalizmi tələb edir. Bundan başqa kağız pul sistemi də mövcuddur ki, burada başlıca tədavül vasitəsi qiymətli kağız pullardır.

13. Numizmatikanın öyrənilmə metodları haqqında

Numizmatika elminin özünəməxsus öyrənilmə metodları vardır. Bu tədqiqat üsullarından:

- 1. İkonografik üsul-yəni pulların üzərində olan şəkil obrazlarına görə**
- 2. Epiqrafik üsul-pulların üzərində olan yazı nümunələrinə görə**
- 3. Metroloji üsul-çəki, ölçü nisbətlərinin müqayisəsi**
- 4. Ştəmpellərin qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqi üsulunu göstərmək olar.**

Hər hansı pul və dəfinə yalnız o zaman elmə daxil ola bilər ki, onun tapılma yeri, vaxtı və bütün əlaqəli şəraitlər dəqiqliyi ilə məlum olsun. Bu şərtlər həm təsadüfə tapıntılara, həm yerüstü material kimi olan nominallara, həm də dəfinələrə aiddir.

Burada əsas meyar informasiya çoxluğudur. Ən vacib vəzifə isə arxeologiya elmi ilə əlaqədar olaraq, abidələrin dəqiq xronologiyasının tərtib edilməsində təkzibedilməz fakt olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan qazıntılar zamanı mədəni təbəqədən aşkar edilmiş dəfinələr daha qiymətlidir. Belə ki, hər hansı bir dəfinə pul dövriyyəsində işlədilmiş sikkələrdən ibarət olur.

Lazımı informasiyanın toplanması əsasən arxeoloji qazıntılar zamanı mümkün olur. Aşkar edilən pul və ya dəfinənin tapıldığı yer son millimetrinə qədər üst təbəqədən hesablanaraq qeyd olunmalıdır. Əgər yerüstü kəşfiyyat işləri zamanı yaxınlıqda hər hansı bir arxeoloji abidə varsa, ondan olan istiqamətlər cəhətlərlə, ölçülərlə göstərilməlidir. Əgər pul hər hansı bir əşyanın yanında, içində və ya qəbir abidəsinin yaxınlığında tapılmışsa da, onu qeyd etmək vacibdir. Əgər mütəxəssis deyil, hansısa bir insan təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən sikkə tapılmışsa, yenə də ayın tarixi, il və tapan şəxsin ad və фамилиясы göstərilməklə hər hansı bir muzey tərəfindən qəbul edilir. İkinci mərhələdə material xüsusi üsullarla, yəni əsasən kimyəvi maddələrin köməyi ilə təmizlənir. Bu proses çox diqqətlə və yalnız mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Numizmatın əsl elmi işi yalnız bundan sonra başlanır. Pulun dəqiq təyin edilməsi üçün numizmat bütün bilik və təcrübəsindən istifadə edir. Əgər hər hansı bir şübhə varsa elmi ədəbiyyatda olan müvafiq kataloqlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Bu zaman yalnız geniş numizmatik şərhə olan əsərlər köməyə gəlir. Təyin edildikdən sonra onu müvafiq yerdə düzgün yerləşdirmək lazımdır. Belə ki, bütün dünya muzeylərinin numizmatika fondlarında lazımı temperatur işıq rejiminə riayət olunur və pullar hər biri ayrılıqda xüsusi çəkməciklərdə metalın tərkibinə görə, xronologiyaya və zərb yerinə uyğun olaraq yerləşdirilir. Üçüncü mərhələ numizmatlarda kabinet günləri adlanır. Belə ki, yeni materiallar həm muzeylərin əsas inventar kitabında, həm də fondda öz yerini tutduqdan sonra, pasportlaşma işi başlanılır. Bu prosesdə pul haqqında kabinet işinə qədər həyata keçirilən bütün işlər öz əksini əvvəlcədən tərtib edilmiş xüsusi qrafalardan pasport qeydiyyatında tapır. Nəhayət, numizmat birbaşa elmi işinə başlayır. Pulların elmi təsvirinə uyğun olaraq, onun analoqlarının araşdırılması, metroloji, ikonografik, epiqrafik məlumatlara uyğun olaraq maksimum elmi informasiyanın əldə edilməsi ilə ictimaiyyətə-məqalələr, kataloqlar, kitablar şəklində çatdırılması hər bir mütəxəssisin borcudur.

Müasir dövrümüzdə-bilgisayarların müəyyən proqramlarının köməyi ilə dünya muzeylərində artıq dəqiq araşdırılmış numizmatik materiallar İnternetə daxil edilir. Bununla da hər bir kəs numizmatika elmində baş verən bütün yenilikləri öyrənə bilər.

Yeni metodlar əsasən pulun zərb edildiyi metalın dəqiq əyarının öyrənilməsi, kimyəvi, spektroqrafik, rentqenoqrafik üsullar, həmçinin hər bir ölkədə olmayan NAA-neytron aktivizasiya analizindən (yəni neytron kütləsi içərisində yerləşdirilən pul) ibarətdir. Bunlardan başqa, mikroskopların köməyi, makro və mikroşəkil çəkilməsi ilə, riyazi üsulla, statistikanın köməyi ilə öyrənilir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN NUMİZMATİKASI

(e.ə.III əsrdən-XIX əsrin ortalarına qədərki dövrlərin qısa ekskursu)

1. Azərbaycanın antik dövrünün pul işi və pul dövriyyəsi

Azərbaycanda sikkə zərbinin yaranması üçün əlverişli münbit iqtisadi, siyasi şərait b.e.ə. III əsrdən etibarən yaranmışdı. Belə ki, ellin dövrü adlandırdığımız bu zamanda daxili və ölkələr arası ticarət əlaqələri dünya ticarət səviyyəsinə çatmışdı. Əhəmənilər imperiyasının dağılması ilə qədim Azərbaycan torpaqlarında 2 dövlət yaranmışdı - Atropatena və Albaniya. Yazılı məlumatlarda bu zaman hər iki dövlətdə pul zərbinin olması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Strabon özünün məşhur «Coğrafiya» əsərində yazırdı: «Onlarda «albanlarda» zərb edilmiş pul yoxdur. Albanlar 100-dən artıq sayda bilmirlər və əsasən mübadilə ilə məşğul olurlar». Strabonun bu fikirləri elmdə keçən əsrin 60-cı illərinə qədər hakim mövqedə olmuşdu. Araşdırmalara görə Strabon özü Qafqazda olmamışdı; bu ərazi haqqında yazdıqlarını e.ə. 283-282-ci illərdə I Selevkin və I Antioxun tapşırığı ilə Xəzər dənizini öyrənmək üçün bura gəlmiş Patroklun hesabatlarına əsaslanaraq yazılan Eratosfenin əsəri olmuşdu. Numizmat alimlərin araşdırmaları və əsasən qazıntılardan aşkar edilən sikkələr ərazimizdə bu işin e.ə. III əsrin sonlarından mövcudluğunu sübut edir. Belə ki, bu zaman Albaniya ərazisində həm «gətirilmə pullar», həm də daxili bazarı təmin edəcək qüvvəyə malik Makedoniyalı İsgəndərin pul sisteminə əsaslanan gümüş pullar dövriyyədə olmuşdu. Sikkəşünaslıq materiallarına əsaslanaraq Albaniyanın antik dövr pullarını 2 mərhələyə bölmək olar.

I mərhələ - ellinizm dövrünü əhatə edərək b.e.ə. IV əsrin sonlarından-b.e.ə. I əsrin ortalarına qədərki dövrü:

II mərhələ - e.ə. I əsrin ortalarından-eramızın III əsrinə qədərki zamanı əhatə edir.

I mərhələnin numizmatik xüsusiyyətini keçən əsrdə Bərdədən, Qəbələdən, Şamaxıdan, sikkə və pul dəfinələri təyin edir. Belə ki, Azərbaycandan ən qədim pul nümunəsi Babilə e.ə. IV əsrin sonlarında zərb edilən 2 ədəd tetradraxmadır. Bu sikkələr Şamaxıdan 1820-ci ildə tapılmışdı. Bərdədən aşkar edilən dəfinənin tərkibində Selevkilərə aid olan, Kiçik Asiyanın Kim şəhərində (e.ə. II əsrdə) zərb edilən tetradraxma vardır. Qəbələdən tapılan dəfinədə artıq 7 ədəd Makedoniyalı İsgəndərin adından zərb edilən sikkələr vardır. Onlardan 4 ədədi b.e.ə. IV əsrin sonlarında Kolofon şəhərindəki zərbxanaya, qalanı Meandrada yerləşən Maqnesinin zərbinə aiddir. Qalan 5 ədəd draxma Kiçik Asiyanın pul zərbinə aid olub İsgəndərin ölümündən sonrakı illərdə zərb edilmişdir. Bu tapıntılara əsasən Azərbaycan numizmatikasında ilk pul nominallarının tarixi e.ə. IV əsrin sonlarına aid edilmişdi. İsgəndərin adından zərb edilmiş bu pullar əsasən draxma pul vahidi Kiçik Asiyanın qərb vilayətlərindən, tetradraxmalar əsasən Babilədən gətirilmişdi.

Albaniyada dövlətin özünün pul zərbinə başlaması e.ə. III əsrdən hesablanır, yəni Makedoniyalı İsgəndərin adından zərb edilən pullar onun ölümündən sonra da imperiyanın ərazilərində dövriyyədə idi. Bu səbəbdən Albaniyanın iqtisadi potensialının inkişafında bu pullar hələ də mühüm yer tuturdu. Amma bu daxili bazarı tam təmin edən Albaniyanın öz pulları idi. Bu pullar numizmatikada «oxşar» və ya «bənzətmə» pullar adlanır. Belə yerli «oxşar pullar» e.ə. II əsrin 80-ci illərinə qədər dövriyyədə olmuşlar. E.ə. II əsrin 80-ci illərindən 20-ci illərinə qədər baş verən siyasi hadisələr ilk növbədə pul zərbində özünü göstərmişdi. Belə ki, IV Selevikin (187-179-cu il) hakimiyyəti zamanı Albaniyada Selevkilərin pulları hakim mövqə tuturlar. Buna səbəb Selevkilərlə Roma arasında bağlanan Anamey sülh müqaviləsi olmuşdu. Müqavilənin şərtlərinə görə Selevkilər Kiçik Asiyadakı bütün torpaqlarını itirmişlər. Bu səbəbdən də onlara yeni «bazarlar» lazım olduqda Albaniya ilə sıx iqtisadi əlaqələr yaratmışlar. Selevkilər Albaniya ilə ticarət əlaqələrində əsasən tetradraxma pul vahidlərindən istifadə etmişlər. Buna səbəb Albaniyada iri pullara daha çox ehtiyac olması ilə izah olunur. Belə ki, kiçik dəyəri olan draxma-xırda pullar yerli zərbxanalarda hazırlanır və müəyyən qədər əhalinin ehtiyacını ödəyirdi. Bu faktların əsas göstəricisi Qəbələ və Xınışlı dəfinələridir. Selevkilərin tetradraxmaları ilə eyni zamanda bura Kiçik Asiyadan da pullar daxil olurdu. Belə pullar Bərdə dəfinəsində aşkar edilmiş və tetradraxma nominal olaraq olub, zərb tarixi isə e.ə. II əsrə aiddir. Xınışlı dəfinəsində Lisimaxın adından Bizansda zərb edilən pullar aşkar edilmişdi. Bu zamandan Albaniya ərazisində Yunan-Baktriya tetradraxmaları və Parfiya draxmaları da tapılır. Bu pul tapıntıları dünya çapında baş verən mühüm hadisənin - Selevkilərin hakimiyyətinin zəifləməsi və parfiyalıların yeni dövlət yaratması ilə əlaqədardır. Bu zamandan başlayaraq Albaniyanın Mesopatamiya və Midiya əraziləri ilə əlaqələri güclənir. Bu günə Azərbaycanda tapılan rəsmi qeydiyyatdan keçən erkən Parfiya pullarından 8 ədəd, e.ə. II əsrdən-e.ə. I əsrin 60-cı illərinə qədərki dövrdə ayrı-ayrı zərbxanalarda hazırlanıb, Albaniyada dövriyyədə olan 161 ədəd nominal vardır. Burada istifadə olunan pullar əsasən Midiyada-konkret olaraq Ekbatanda zərb edilmişdir. İkinci mühüm fakt kimi Albaniyada bu zaman zərb edilən «oxşatma», «bənzətmə» pulların sayının azalması, onun yerinə Parfiya

pullarından geniş istifadə olunmalıdır. Faiz nisbətinə görə əgər Qəbələdən tapılan pul dəfinəsində 593 ədəd puldan 440-yerli oxşatma pullardır (yəni 83%), Xınışlı dəfinəsindən 273 ədəd puldan yalnız 72-si yerli zərbin məhsuludur (yəni 26%). E.ə. I-eramız I əsrin ortalarından Albaniyada Roma pullarından istifadə olunmuşdu. Bununla da Albaniyanın yerli sikkə zərbi tamamilə işini dayandırır. Sonuncu dövr-Sasanilərə qədərki dövrdür: e.ə. I əsrin ortalarından-e. III əsrinə qədər.

Beləliklə, Albaniyanın yerli, oxşatma pulları əsasən İsgəndərin pullarına bənzədilmişdir. Qəbələ dəfinəsində bu pulların təsviri belədir:

I tip-Avers: Heraklin başının təsviri şir dərisində Nöqtəli dairə sağ tərəfdən

Rever-taxtda oturmuş sağ əlində qartal, sol əli ilə hakimiyyət simvolu olan Skinetrə-dəyənəyə söykənmiş, sağ tərəfdə oxşatma hərflərlə oxunmayan söz. Dairə nöqtəlidir.

Bu cür pulların çəkisi 15,28; 15,62; 13,25; 16,59 qr.dır.

II tip oxşatma pullar-draxmalardır. Bu pulların fərqli cəhəti çəkilərindədir-yəni orta çəki nisbətində 3,4 qr. (yəni 3,91-dən 1,18 qr. qədər). Bu cür draxmalar e.ə. I əsrdən dövrüyyədə olmuşlar.

III tip-Selevkilərin tetraxmalarına oxşatma pullardır. Onlardan 3-ü Qəbələ dəfinəsində təyin edilmişdi.

Aversdə: hökmdar başında diadema,

Reversdə¹. Əlində ox tutmuş, ikinci əli ilə nizəyə söykənmiş Appolonun təsviri. Yunan əlifbası ilə yazılar vardır.

IV tip-Parfiya hökmdarı II Mitridatın pullarına oxşatmalar. Belə sikkələr yalnız Xınışlı dəfinəsində tapılmışdı (çəkiləri 3,84; 3,99; 4; 3,2 qr).

Aversdə: Kobud şəkildə hökmdarın başı.

Reversdə. Yazılar, xətlər vasitəsilə. Heç nə oxunmur. Bu pulların Parfiya hökmdarına aid edilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakı faktlar idi.

a) hökmdarın baş hissəsi diadema ilə birgə göstərilib;

b) Reversdə Arşak taxtda əyləşən vəziyyətdə;

g) pulların üzərindəki oxşatma sözlər 6 sözdən ibarətdir;

Bu cür pulların sayı 110 ədəddir və e.ə. I əsrin ortalarından dövrüyyədə tam çıxmışdır.

Albaniyada e.ə. III əsrdən yerli pul zərbinin olması faktı burada dövlətin yaradılması, onun iqtisadi inkişafı, siyasi xəritədə özünün yerinin olması kimi çox vacib faktların göstəricisidir.

B.e.ə. I əsrdən Albaniyanın Roma ilə toqquşmalarının başlanması tarixdə məlumdur. İlk dəfə albanlarla döyüşlər haqqında Plutarx məlumat vermişdi.

Əlində müharibə Roma ilə Parfiya arasında gedirdi. Sonda Roma qələbə çaldı. Qafqazda Albaniyadan başqa Kaxetiya və İberiya romalıları tərəfindən işğal edildi. Albaniya öz müstəqilliyini saxladı. Burada hələ ki, Parfiyanın siyasi, iqtisadi təsiri qalmaqda idi. Buna baxmayaraq, Parfiyaya sonuncu zərbəni yeni yaranan Sasanilər sülaləsi vurdu. Albaniyada bu zaman dövrüyyədə aparıcı yer tutan pul nominaları da Parfiya pulları idi. Əsasən II Mitridatın adından zərb edilən belə pullar Azərbaycan ərazisində - Naxçıvanda- Xaraba Gilanda, Cəlilabaddan, Bərdədən (Şatırlıdan), İsmayılıdan (Nüdidən), Şamaxıdan (Çuxur-Yurddan), Fizulidəki (Horadiz) tapılan dəfinələrdə təyin edilmişdi. Bu pulların arasında hətta «oxşatma» növləri də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Parfiya dövlətinə daxil olan digər yerlərdə belə «oxşatma» pullar tapılmamışdı. Yalnız Azərbaycanda olan bu fakt, bu pulların geniş yayılmasından və əhali tərəfindən qəbul edilməsindən və onlara olan geniş tələbatdan irəli gəlir. Digər tərəfdən Azərbaycan numizmatika tarixində ilk dəfə saxta pullar da məhz Mitridatın adından zərb edilmişdi. Belə saxta Parfiya pulu Çuxur-Yurddan tapılan pul nominalıdır. Saxtalığı-pulun üzərinin mis qatla örtülməsidir. Buna səbəb isə standart çəkiddən az, yəni 2,48qr olmasıdır. II Mitridatdan sonra II, III, IV Fraatın adından buraxılan sikkələr Azərbaycanda üstünlük təşkil etmişdir. Belə pullar Mingəçevirdən, Qubadan, Bərdədən, Biləsuvaradan aşkar edilmişdi. Cənubi Qafqaz miqyasında xəritələşdirsək, bu pullar əsasən Şimal, Şimal-Şərqi ərazilərdə daha geniş yayılmışlar. Bizim eramın I əsrində Azərbaycanda, bütövlükdə Qafqazda Qotarzin sikkələri geniş yayılır. Belə pul nominaları Şamaxıda Çuxur Yurddan, Küdrüdə, Xınışlıdan, Çalovdan; İsmayılıda-Kalağada, Qəbələdə, Mingəçevirdə qəbir abidələrindən, Gəncə şəhər yerindən Qazaxda-Toprax-qaladan, Biləsuvaradan, Əli-Bayramlıdan və digər yerlərdən aşkar edilmişdi.

Azərbaycan tarixində Albaniya və Atropatenanın III əsrin ortalarından etibarən Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil olması olmasının dəqiq tarixləri elmdə qəbul edilmişdir, yəni 227, 262-ci illər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, e.ə. 323-cü ildə İskəndərin ölümündən sonra imperiya bölüşdürülərkən onun bir hissəsi yəni Suriya, Mesopotamiya və digər ərazilər Selevkilər dövləti adlandırılaraq, 200 il mövcud olmuş və Roma tərəfindən işğal edilmişdi.

İkinci dövlət Şərqi yunan canişini Diadot tərəfindən yaradılmışdı. Rəsmi olaraq bu dövlət 40 il sonra III Antiox (223-183-cü il) tərəfindən istila edildi. Azərbaycanın Sasanilərə qədərki pul sistemində də bu dövlətin sikkələri mühüm yer tutmuşdu. Bununla da Cənubi Qafqazda - Gürcüstanda Romanın təsiri, Azərbaycanda isə Parfiya dövləti ilə sıx iqtisadi və siyasi təmas məhz sikkələr və sikkə zərbi ilə sübuta yetirilir. Belə ki, hal-

hazırda Parfiya sikkələrinə aid Azərbaycan ərazisində 30 nadir tapıntı və 7 dəfinə qeydə alınıb. Bu tapıntılardan ikisi - Şamaxı (Xınıslı) və Əli Bayramlı (Şirvan) dəfinələri özünəməxsus yer tutur. Birinci dəfinədə 162 arsaki sikkəsi, ikincdə-110 ədəd Parfiya şahlarının sikkələrinə təsadüf olunmuşdu. Bu fakt öz-özlüyündə bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ərazisi Arşakiləin iqtisadi və siyasi planlarında mühüm rol oynayırdı.

Parfiya dövlətinin sikkə sistemi gümüş üzərində qurulmuşdu. Qızıl sikkələr çox az zərb edilirdi. Yalnız b.e.ə. III əsrin 40-30-cu illərinə aid olan Andraqor «Vaxşuvar»ın staterləri - qızıl sikkələri elmə məlumdur. O, I Antioxun dövründə Parfiya (Kirkaniya) satrapı idi və e.ə. 247-ci ildə Selevkilərdən ayrılaraq müstəqil olmuşdur. Qızıl sikkələr zərb etməklə o, Parfiyanın tam müstəqilliyə can atdığıni göstərmək istəmişdir. Azərbaycanın iqtisadiyyatında Parfiya pul vahidi önəmli rol oynamışdı. Parfiyanın gümüş draxmaları 3,4 qramdan – 4,0 qram çəki ilə 750 əyarla zərb edilirdi. Bu dövrdə iki çəki standartı: antik- 4, 25 qr və «parfiya»- 3,7 qr mövcud olmuşdur. B.e.ə. I əsrin sonlarından başlayaraq parfiya sikkələri klassik Parfiya çəki standartları ilə zərb edilməyə başlamışdı. İlk Parfiya sikkələri incəsənət baxımından böyük ustalılıqları, zənginliyi ilə fərqlənirlər. Alimlərin ehtimalına görə Sikkələr üçün ştempelləri yunan ustaları və ya yunan məktəbi keçmiş yerli ustalar düzəldirdilər.

Beləliklə, Qəbələ, Bərdə, Xınıslı dəfinələrindəki sikkələrin analizi göstərir ki, əgər b.e.ə. II əsrdə Selevki sikkələri Cənubi Qafqazın pul dövriyyəsindən mühüm rol oynayırdısa, b.e.ə. II əsrin sonlarından Parfiya dirhəmləri Selevki sikkələrini pul dövriyyəsindən sıxışdırmağa başlamış və e.ə. I əsrdə Parfiya – Selevki rəqabəti Şərqi Zaqafqaziya ərazisində parfiyalıların xeyrinə öz həllini tapmışdı. Bu qəbildən I Mitridatın (b.e.ə. 171-138-ci illər) adından zərb edilən sikkələrin aversində şahin üzü sağa tərəf, sinəyə qədər saqqalsız, başında baş örtüyü ilə zərb edilmişdi.

Reversdə-taxta oturmuş, sağ əlində yay tutmuş Arşak şəklinin ətrafında onun epitetləri zərb edilmişdi.

Bu cür dirhəmlər Ekbatan zərxbanasında zərb edilmişdi.

B.e.ə. II əsrin 60-cı illərində I Mitridat tərəfindən, Midiyanın işğalından sonra Selevkilər dövlətinin zərxbanalarını bütünlüklə təchiz edən Midiya gümüş karxanaları Parfiyanın əlinə keçmiş oldu. Bu dövrdən başlayaraq Eklatan zərxbanaları, antik pul-çəki sisteminə uyğun Parfiya sikkələri zərb etməyə başladı. Bu zərxbanalar daxili və xarici bazarların sikkəyə olan tələbatlarını ödəyirdilər. Parfiya sikkələri - dirhəmləri yüksək əyarlı gümüşdən zərb edilirdi. Lakin b.e.ə. 140-cı ilədək dirhəmlərin gümüş tərkibi 90% təşkil edirdisə, bu dövrdən aramsız olaraq azalaraq, b.e.ə. 120-ci ildə 70%-ni təşkil edirdi. Beləliklə, yerli bənzətmə dirhəmlərlə daha yüksək əyarlı arşaki dirhəmləri, yerli zərxbanaların aşağı əyarlı gümüş sikkələrini tədaviyənən sıxışdırıb çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdən arxeoloji tədqiqatlar zamanı yerli zərxbanaların məhsullarına demək olar ki, rast gəlinmir.

I Mitridatın dövründən başlayaraq Parfiya sikkələrinin Zaqafqaziya ərazisində yayılması, onun varisləri II Fraat, I Ərdəvan dövründə azalır, bu vəziyyət II Mitridatın hakimiyyəti dövrünə qədər müşahidə olunur. Sikkələrin azalması Parfiyada daxili vəziyyətin gərginləşməsi və bu ərazilərin müvəqqəti olaraq Parfiyanın zəifliyindən istifadə edərək müstəqil daxili və xarici siyasət yürütməsi ilə izah oluna bilər. II Mitridatın hakimiyyətindən başlayaraq Parfiya dövlətinin şanlı dövrü başladı. Onun dövründə Parfiya ərazisi xeyli genişlənməmişdir. Bu dövrdən başlayaraq Arsaki şahları Cənubi Qafqazı iqtisadi cəhətdən özlərinə tabe edə bilməmişlər. Məhz bu zaman zərb olunan dirhəmlərdə ilk dəfə «Şahlar şahı» titulu zərb edilmişdir. II Mitridatın sikkələri Cənubi Qafqaz ərazisində aşkar edilmiş dəfinələr arasında birinci yeri tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dəfinələrdən başqa tək halda tapılan Parfiya sikkələri digərlərinə nisbətən daha çox təsadüf edilir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərindən II Mitridatın gümüş dirhəmləri Parfiya numizmatikasının ən yaxşı nümunələrindən sayıla bilər. Bu dirhəmlər Azərbaycan ərazisində Naxçıvanda- (Xaraba Gilan), Cəlilabadda, Bərdədə, İsmayılıda, Şamaxıda, Fizulidə dəfinə və ya tək şəkildə tapılmışdı. Bu faktlar Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstanda da müşahidə olunur. Beləliklə, aşkar edilən numizmatik materiallar Azərbaycanın qədim dövrlərdə, yəni Sasanilərə qədər İsgəndərin imperiyası dağıdıldıqdan sonra Parfiya ilə sıx iqtisadi və siyasi təmasda olduğunu tam olaraq sübuta yetirir.

2. Azərbaycanca sasanilər dövrü pul işi və pul dövriyyəsi

Sasani hökmdarı Ərdəşir (224-291) Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatmışdı. Bu ərazilər o zamandan şimal-qərbi Azərbaycan adlanmışdı. Sasanilər imperiyasının hakimiyyətində Azərbaycan ərazilərinə Ərdəbil, Mərənd, Cabirvon (Təbriz yaxınlığında), Varsan (Araz çayı sahilində) daxil idi. Paytaxt Partava (Bərdə) idi. I Qubadın hakimiyyəti illərində paytaxt Bərdədən Qəbələyə köçürüldü və şəhər onun oğlunun şərəfinə Firuz Qubad adlandırıldı. Rəsmi din Zərdüştlük idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Sasanilərin dövlət ideologiyasının əsasında zərdüştlük ideyaları və şahların ilahi kökü dururdu, yəni şahlara hakimiyyət guya Allah tərəfindən verilirdi. Sasanilər dövləti yarandıqları vaxtdan yalnız onlara məxsus pullar zərb etməyə başlamışlar. Erkən Sasani sikkələri 16 qr. çəkisində olan mis tetradraxmalar idi. III əsrdən eyni çəkiddə bürünc pullar zərb edirlər. Lakin bu pullar geniş yayılmır. Sasanilərin pul işinin təşəkkül tapması gümüş draxmalarla bağlıdır. Bu cür gümüş draxmalar yüksək bədii zövqlə, ikonografik cəhətdən mükəmməl olaraq, beynəlxalq ticarət əlaqələrində əsas yer tutmuşlar. Sasanilər iri gümüş draxmalarla yanaşı «danak» - adlanan 0,6 qr. xırda gümüş pullar da zərb edirdilər. Draxmalarda:

Aversdə - hakimiyyətdə olan Şahənşahın büstü tam dəqiqliklə realistcəsinə uyğun göstərilirdi,

Reversdə - hökmdarın hakimiyyət səhnəsinin əsas atributları zərb edilirdi.

Adətən, hər bir hökmdarın öz tac növü vardır. Bu tac nümunələri Sasanilərin sonuna qədər təkrar olunmaz olaraq, sikkələrin mütləq elementi idi. Sasani pullarının dəqiq təyin edilməsində ikinci əsas göstərici monoqramlardır - yəni ayrı-ayrı məna daşıyan simvollarıdır. Bu monoqramlar tərcümədə şahənşahların rəsmi titulları, sonuncu Sasani hökmdarlarının pullarında isə ayrı-ayrı məna daşıyan söz və söz birləşmələridir.

Hakimiyyət simvolları birbaşa zərdüştlüklə əlaqədardır. Bu qəbildən I Şapurun hakimiyyətindən etibarən atəşdan - yəni üzərində müqəddəs odun saxlanıldığı yer, sütunlar, sütunaltı və bir neçə düzbucaqlı formalı kapitellərlə birlikdə, atəşdanın ətrafında Şahənşah və Zərdüştlüyün 2 Allahından (Ahurəmazda, Mitra və ya Anaxita) birinin obrazları, tacların bəzədilməsi formasına əsasən bu gün numizmatlar çətinlik çəkmədən I Ərdəşirin, I və II Şapurun (Ahurəməzdanın simvolları ilə birlikdə), I Varaxranın (Mitranın simvolları ilə), Narsanın, III Şapurun, Hörmüzd-Ərdəşirin (Anaxitanın), II Varaxranın, II Hörmüzdün (Aretraqnanın simvolları ilə) pullarını təyin edə bilirlər.

Beləliklə, III əsrin ortalarından Azərbaycanda Sasani pulları bütün əvvəlki nominalları sıxışdırıb çıxararaq dövriyyəyə tam hüquqlu sikkə nominalı kimi daxil olurlar.

Bunu hər il ölkəmizin ayrı-ayrı ərazilərindən aşkar edilmiş çoxsaylı dəfinələr pul və nominalları sübut edir. Məsələn, 1963-cü ildə Qəbələ yaxınlığında aşkar edilmiş dəfinədə 158 sikkədən yalnız 3-ü Roma zərbinə, 1-i Qotarza, qalanı isə II Varaxranın adından zərb edilmişdi. Dəfinədəki pulların əksəriyyəti 293-cü ildə məhz II Varaxranın adından zərb edilmişdi. Erkən Sasani dövrünə aid yalnız Çuxur-Qəbələdən tapılan bir dəfinə aiddir.

Sasanilərin pul zərbinin daha kütləvi və geniş ərazilərə yayılması VI-VII əsrlərə aiddir. Bu zaman Azərbaycanın öz zərboxanaları fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan Atropatena - mərkəzi Ərdəbildə olmaqla Naxçıvan, Partava (Bərdə), Gəncə, Dəbil, Gilan şəhərlərini göstərmək olar. Bu zərboxanaların məhsulları nəinki Azərbaycanda, həm də onun sərhədlərindən çox uzaqlarda və bütövlükdə Sasani imperiyasının bütün ərazilərində əmtəə-pul münasibətlərində iştirak etmişlər. Bunu məşhur «Şah yolu» deyilən əsasən I əsrdən formalaşan ticarət yolunun üstündəki ərazilərdən - Heratdan şimala, oradan Səmərqəndə və oradan da Böyük İpək yolu ilə birləşərək Şərqi Türküstandan Çinə qədərki yerlərdən sikkələrin tapılması faktları sübut edir.

Artıq VI əsrin 30-cu illərindən imperiyada iqtisadi tənəzzül başlamışdı. Buna baxmayaraq, II Xosrovun adından zərb edilən külli miqdarda pul kütləsi hələ ki, dövlətdə kifayət qədərdir.

Beləliklə, Sasanilərin çəki-pul sistemi Parfiyanın eyni sistemindən o qədər də fərqlənmirdi. Tipoloji cəhətdən Sasanilər özünəməxsus, ikonografik cəhətdən daha mükəmməl ştempelə malik sikkələr zərb edirdilər. Gümüşə əsaslanan Sasani pul dövriyyəsində əsas nominal draxmaların çəkisi 4,3 qramdır. Keçən əsrdə yalnız indiki Şimali Azərbaycandan 100-dən artıq irili-xırdalı dəfinələr aşkar edilmişdi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu dəfinələrin hamısı V-VII əsrlərə aid edilir. Yalnız Qəbələdən, Çuxur-Qəbələ kəndindən aşkar edilən dəfinə istisna təşkil edərək, III əsrə aiddir. Bu da öz növbəsində III əsrin sonu - V əsrin əvvəllərinə qədər ictimai-iqtisadi münasibətlərdə baş verən ciddi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, əsasən torpaq mülkiyyətinə əsaslanan feodalizmin təşəkkülü ilə bağlı ola bilərdi. Digər tərəfdən siyasi hakimiyyətdə Qafqaz ərazisində Sasanilərin möhkəmlənməsi məhz V əsrə aiddir. Artıq VI əsrin əvvəllərində Sasanilərin dövlət kimi çox güclü olmasını sübuta yetirən faktlardan biri də zərboxanaların sayının 100-dən artıq olmasıdır. Yəni intensiv fəaliyyət göstərən zərboxanalar yalnız güclü ticarətə, o cümlədən iqtisadi əlaqələrə qoşula bilən şəhərlərdə yaranırdı. Bu şəhərlərin digər bir üstünlüyü bunların həm də hərbi-siyasi və mədəni mərkəz rolunu daşımalarıydı. Bu cür statusa malik olan zərboxanaların bir qismi Azərbaycanda fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan Naxç - Naxçıvan, Boqvan

monoqrammı ilə Bakı, Partav monoqrammı ilə Bərdə, Aturbayqan - Atropaten, Ariran-Aran adı dünya numizmat alimləri tərəfindən qəti olaraq Azərbaycana aid edilmişdi.

VII əsrin sonlarına qədər Azərbaycan ərazisində az miqdarda da olsa, Bizans sikkələri pul-əmtəə münasibətlərində iştirak etmişlər. Bu pullar əsasən I Böyük Konstantin (305-337) tərəfindən zərb etdirilən qızıl «solid» adlı nominal olaraq, 4,55 qr. çəkiyə malik olmuş və bütün imperiyada tam hüquqlu pul vahidi kimi istifadə edilirdi. Sasanilər imperiyasında qızıl pullardan dövriyyədə istifadə olunmağı üçün, görünür, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə bunlardan istifadə olunmuşdu. Belə qızıl solid nominalları təkcə Azərbaycan bazarlarında deyil, həmçinin bütün Ön Asiya ölkələrində dövriyyədə olmuşlar. Azərbaycanda belə sikkə nümunələri əsasən qərb və cənub-qərb bölgələrində az miqdarda aşkar edilir. Axırcı dəfə belə pullar VII əsrin əvvəllərinə aid edilən Gəncə dəfinəsində aşkar edilmişdi. Belə pullar həmçinin imperator İrakliy (610-641) tərəfindən gümüşdən olaraq, 6,5 qr çəkiddə zərb edilərək Sasani sikkələri ilə bir dəfinələrdə aşkar edilir.

3. Azərbaycanın xilafət dövründə pul nümunələri və zərboxanaları

Ərəblərin işğal siyasətinin erkən dövrlərində pul zərbi əsas yer tutmurdu. Bu fakt onların həyat tərzi, şəhər və dövlət mədəniyyətinin atributları ilə tanış olmamaları və həmçinin, hələlik yalnız müharibələrlə məşğul olmaları ilə birbaşa bağlı idi. İşğal etdikləri bütün dövlətlərdə ilk illərdə onlar pul zərbinə olduğu kimi saxlayırdılar. Buna sübut olaraq numizmatika elmində qəbul edilən bizans-ərəb, latın-ərəb, sasani-ərəb və digər pulları misal çəkmək olar. Bu cür «loyal» münasibətlər sistemi xilafətdə Əbd-əl-Məlik Mərvanın (686-705) islahatlarına qədər davam etdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz «keçid» dövrü pullarına Azərbaycanda rast gəlinməmişdi. Belə ki, VII əsrin ortalarına qədər burada Sasani pulları tam hüquqla dövriyyədə istifadə edilmişdi. Bunu aşkar edilən dəfinələr sübut edir. VII əsrin II yarısından IX əsrin ortalarına qədər əmtəə-pul münasibətlərində həm Sasani, həm də ərəblərin erkən pulları iştirak etmişlər. X əsrin əvvəllərindən etibarən zərb edilən sikkələrdən ibarət dəfinələrin tərkibində artıq Sasanilərin pullarına rast gəlinmir. Nadir hallarda dəfinələrdə bu pulların qırıqları, ehtimal ki, qiymətli metal kimi saxlanılırdı.

Beləliklə, 642-ci ildən bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xilafətin tərkibinə daxil olur. Burada Əməvilərin hakimiyyətinin ilk 20 ilində 10 əmir dövləti xəlifələrin adından idarə edirdilər. VII əsrin sonuna qədər Azərbaycanda Həmədan, Nəhri-Tir, Biram-Kubad, Bix-Kubad, Əl-Susa, Alarşəhr, Dəsti-mişan, Nihavənd, Herit, Sicistan, Əl-Rey, Zaraq, Əl-Bəsrə, Mərv, Bəlx, Kirman, Ərdəşir-Hurra, İstəxra, Darabcerd, Başapur, Arracan, Xorasan, Əl-Şiracan, Tapurestan, Apnueranda və Arranın, Şirvanın zərboxanalarının sikkə məhsulları dövriyyədə istifadə olunmuşlar. Azərbaycanın zərboxanalarında Atra-Atropatena, Naxi-Naxç-Naxçıvan, Qaza-Qazaka, Qıl-Qılan, Şiza-Zankan-Zəncan, Kndja-Gəncə və Duin-Dvində II Xosrovun və Əbd-ər-Rəhman adlı ərəb əmirinin adından 682,683, 685-ci illərdə pullar zərb edilmişdi. Çox təəssüf ki, axırıncı 3 ədəd pul alman alimi C. Volker tərəfindən çap edilərkən nə onların təsviri, nə də dəqiq topoqrafik məlumatları göstərilmişdi. Bu səbəbdən də biz Azərbaycanda keçid dövrü pulları içərisində ərəb-sasani nominallarının olmaması faktına hələlik üstünlük veririk. Yalnız Əbd-əl Məlik Mərvanın islahatından sonra ərəb pulları zərb edilməyə başlamışdır. İslahat «inqilabçı» xəlifə tərəfindən 696-cı ildə həyata keçirilmişdi. Nəticədə iki növ pul nominalı dövlət statusu aldı:

1. **Qızıl pullar** - dinar (1 misqal şəri çəkisində - yəni 4,25 qr. əyarı 87,9%). Yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda belə dinarlar əhali arasında hakimiyyətdə olan əmirin adı ilə adlanırdı: Əl-Xabiriyyə dinarı - yəni Ömər İbn Xabərin dövründəki qızıl pullar və s. Əməvilərin dövründə dinarlar anonim xarakter daşıyırdı, yəni pulların üzərində hökmdarın və zərb yerinin adı göstərilirdi.

2. **Gümüş pullar** - dirhəm adlanırdı; dəqiq çəkisi 2,985 qram idi. Sasani draxma pul sistemində əsaslanırdı. Azərbaycanda adı çəkilən pullar 701-ci ildən dövriyyəyə buraxılır. Bu zaman pulların üzərində hökmdarların və zərb yerlərinin adlarının göstərilməməsinin səbəbi İslam dini ilə bağlı idi. Belə ki, dünyada və təbiətdə yaranan hər şey Allahın adı ilə bağlı idi. Bu cür pul zərbi Abbasılardan əl-Mehdinin (775-785) hakimiyyətinə qədər davam etmişdi. Beləliklə, ərəb xilafətinin tarixində pul sistemi qaydaya salınır: qızıl pul - **dinar**, gümüş pul - **dirhəm**, mis pullar - **fels** adlanır. Dinar həm də yarım-dinar kimi zərb olunurdu - yəni dinarın çəkisinin $\frac{1}{3}$ -nə bərabər. Dinar ticarətdə əsas yer tutmurdu. Alıcılıq qabiliyyəti olan pul nominalı bu zaman gümüşdən zərb edilən dirhəm idi. Qızıl dinarları isə ayrıca çox qiymətli əmtəə kimi alqı-satqıda istifadə edirdilər. Gümüşün qızıla olan nisbəti 1:15 götürülürdü, yəni 1qr. qızıl 15 qr. gümüşə bərabər hesablanırdı və yaxud 1 dinar 6 dirhəmə bərabər idi. Beləliklə, *xilafətdə gümüş pul sistemi* fəaliyyət göstərirdi. Bu zaman fəaliyyət göstərən çoxsaylı zərboxanalar içərisində Azərbaycan, Arran, Qandza, Al-Bab, Ərməniyyə, Dəbil, Marağanın adını çəkmək olar. Numizmat alim Seyfəddininin ehtimalına görə «Azərbaycan» adlı zərboxana indiki İran Azərbaycanında - Ərdəbildə yerləşmişdi. Ərməniyyə adlı zərboxana pulların üzərində cürbəcür formada, yəni Ərməniyyə-Bərdə, Ərməniyyə-Harunabad və ya Ərməniyyə kimi zərb edilmişdi. Bunlardan 2 zərboxana yalnız Azərbaycanın köklü torpaqlarına aiddir. Üçüncü - yəni Ərməniyyə isə Suriya və yaxud ermənilərin indiki İran ərazisində kompakt yaşadığı məkana aiddir.

Abbasilərin dövründə xilafətdə 136 zərboxana fəaliyyət göstərmişdi. Onlardan 12-si Azərbaycanda yeni yaradılan zərboxanalar idi. Bu zaman pul sistemində dəyişikliklər edilməmişdi. Dəyişilən yalnız pulların üzərində olan yazılar və bəzəklər idi.

Abbasilərə aid ilk mis pul - fels xəlifə Əbu Cəfərin (754-775) hakimiyyəti illərində Bərdədə zərb edilmişdi. Xəlifələr tərəfindən Azərbaycana təyin edilmiş əmirlər pul zərbi hüququ əldə edirlər. Bu zaman zərboxanaların sayı yenidən artır. Bu zərboxanalar içərisində «Mədinət-Arran» - yəni Arranın şəhəri - Bərdə zərboxanasının sikkələri öz zənginlikləri ilə daha çox seçilir.

4. Azərbaycanın feodal dövlətlərinin sikkə zərbi və pul dövriyyəsi (IX-XII əsrin I yarısına qədər)

Ərəb xilafətinin parçalanması Əməvilər dövründə Kordovanın mərkəzdən ayrılması ilə başlamışdır. Sonralar Harun-ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti illərində Mərkəz, Əlcəzair, Tunis və Livan ayrılaraq 788-ci ildə İdrisilər, 800-cü ildə Aqlabilər dövlətini yaratdılar. Bu proseslər zaman keçdikcə xilafətin digər ərazilərində də başladı. IX əsrin II yarısından XI əsrin I yarısına qədər Azərbaycanın əraziləri cənubda Qəzvinə, Həmədanı əhatə edir, şimalda Qafqaz dağlarına qədər uzanırdı. Şərqdə sərhədlər Gilana qədər uzanır, qərbdə Dəbil daxil olmaqla Xunan qalası sərhəd keçid məntəqəsi hesab olunurdu. Burada 861-ci ildə Şirvanşahlar, 889-cu ildə Sacilər dövləti yarandı. 941-ci ildən deyləmilərin Azərbaycana yürüşləri zamanı Sacilərin yerinə Salarilər, 973-cü ildə Şəddadilər və 981-də Rəvvadilər adlı feodal dövlətləri yarandı. Bu dövlətlərin tarixinin düzgün öyrənilməsində əsas mənbələrdən biri sikkəşünaslıq materiallarıdır. Hər bir dövlət nominal olaraq xilafətdən asılı idi. Amma yerlərdə hakimiyyəti müstəqil idarə edirdilər. Pul sistemi gümüş dirhəmlərə və qızıl dinarlara əsaslanırdı. Əsas zərboxanalar əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi Bərdədə, Gəncədə, Şamaxıda, Ərdəbildə, Naxçıvanda, Təbrizdə, Beyləqanda yerləşməsi ilə yanaşı, Bakıda, Dərbənddə zərboxanalar işləməyə başlayır. Pulların üzərində yazılar - yəni dini simvollarla islamla əlaqəli kəlimə və Qurandan ayrı-ayrı surələrdən hissələr ərəb dilində idilər. Bu zaman Azərbaycanın ərazisində 2 əsas beynəlxalq statuslu ticarət yolu fəaliyyət göstərirdi: Şimalda Dərbənddən Şabrana, oradan Şirvana, Şamaxıya, Şəmkirə və Bərdədə yollar kəşifərək 2 istiqamətə yönəlirdi: cənubda Ərdəbilə, Zəncana, Reyə, İsfahana, oradan Pakistanı keçməklə Hindistana, II yol eynilə Bərdədən gələrək Xorasana, Orta Asiyaya və Çinə: qərb istiqamətində Gürcüstana və s. Hər iki istiqamətdə yolların kənarında mühüm strateji şəhərlərdə zərboxanalar işləyirdilər.

Bu dövrün pul işinin öyrənilməsi üçün 6 əsas dəfinə elmə məlumdur: Mingəçevir - (87 ədəd), 2 Masallı (Banbaşı kəndində 61 ədəd və Əlvədi kəndi - 297), Naxçıvandan (500 ədəd), Bərdədən (55 ədəd) sikkələr aşkar edilmişdi. Sonralar bu dəfinələrin sayı artmış və XX əsrin sonuna Xaçmazdan, Qəbələdən, Qubadan, Şamaxıdan ümumilikdə 161 ədəd sikkələr aşkar edilmişdi. Faiz nisbətində dəfinələrdə yerli pullar 92,5%, gətirilmə pullar 7,5% təşkil edir. Bu statistik rəqəmlər Azərbaycan zərboxanalarının məhsullarının əsasən daxili bazarın tələbatına uyğunlaşmasını və kənarından pulu ehtiyacın qalmamasını üzə çıxarırdı.

Atabəylərin hakimiyyətinin yaranması əslində Səlcuqlar imperiyasının formalaşması ilə bağlı idi. Səlcuqların Qafqaza gəlişi ilə feodal dövlətlərinə son qoyuldu.

Atabəy-Eldəgizlərin dövründə Azərbaycan yenidən möhkəmlənir və artıq hakimiyyətdə olan hökmdarlar yeni titullar «padişah», «xaqani cahan», «Xaqani-Əcəm» kimi təmtəraqlı titulları daşıyırlar. Bu zaman Şərq ölkələrinin tarixində fenomen bir hadisə - «gümüş böhranı» baş verir. Əsasən Orta Asiyadan yayılan bu böhran tezliklə Azərbaycana da əhatə edir. Mahiyyət etibarilə gümüş böhranı adından göründüyü kimi pul və pul təsərrüfatında başlamışdı və gümüş dirhəmlərin tərkibində gümüşün çox aşağı düşməsi sonda hətta bütün pul nominallarının yalnız misdən zərb edilməsinə gətirib çıxarırdı. Vəziyyət o yerə çatmışdı ki, yeni, misdən vurulan pulların kredit xarakterini əhaliyə bildirmək üçün üzərində «dirhəm» sözü zərb edilirdi. Gümüş isə ayrıca bir əmtəə kimi şimal ölkələrinə daşınırdı. Bu ölkələr sırasında Finlandiyanın, İsveçin, Rusiyanın adını çəkmək olar.

Ümumiyyətlə, siyasi səhnədə XI əsrin əvvəllərində Səlcuqların peyda olması Asiyada bütövlükdə qüvvələr nisbətini tam olaraq dəyişdi. Azərbaycanda suveren dövlətlər öz sikkə zərbi hüquqlarını, deməli müstəqilliklərini tam olaraq itirərək dünyanın siyasi xəritəsində silinmək həddinə çatdılar. Bu sırada Şəddadilər və Rəvvadilər də vardır. Əslində bu iki dövlətin tarixi o qədər möhkəmlənməmişdi ki, öz ərazilərində mis sikkələr zərb etdirə bilsinlər. Bu kiçik feodal dövlətlərindən həmin illərdə Məzyədilər sülaləsinin idarə etdiyi Şirvanşahlar bu hüquqi statusu müəyyən qədər saxlayaraq, asılılığı qəbul etməklə öz sikkələrini zərb etdirməyə davam edirdilər. Lakin bu sırada qızıl pullar istisna təşkil edirdilər. Baxmayaraq ki, Şirvanşahlar dövlətinin qızıl sikkələri bu günə qədər elmə məlum deyildir. Dövlətdə əvvəlcə, yəni Səlcuqlara qədər Buveyhilərin, Şəddadilərin qızıl sikkələri istifadə olunurdu. XI əsrin əvvəllərindən Səlcuq sultanlarının adından zərb olunan sikkə nominalları dövriyyədə idi. Qızıl sikkələr içərisində əsas yeri Bizansın qızıl solidləri tuturdu. Bu pullar elmdə *skéfut* - yəni qabarmış - əyilmiş şəkildə hazırlanaraq, 4,4 qr. çəkiddə olub, əsasən XII Konstantinin (1042-1056), XIII Konstantinin (1059-1067), IV Romanın (1068-1070), VII Mixailin (1071-1078), III Nikiforen (1078-1081), I Alekseyin (1081-1118), I İoanın (1118-1143) adından zərb edilərək, əsasən müsəlman ölkələrinə ixrac edilirdi. Azərbaycana belə məşhur sikkələr dəyər vahidi kimi Kiçik Asiyadan, Gürcüstandan, Səlcuqların ərazilərindən və Anadoludan daxil olması ehtimalı vardır. Bu yönümdə digər mühüm siyasi faktlar Xəzər Xaqanlığının tamamilə məhv edilməsi və ticarət yollarının dəyişilməsi ilə, yeni bazarlar axtarışında Bizans ipəyinin, ədviyyatının satılması üçün Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi idi. Bunu yazılı mənbələr də sübuta yetirir. Belə ki, bəzi ərəb və fars mənşəli yazılı mənbələrdə dinari-pur-puri adlı sikkələr haqqında məlumat verilir. Sözsüz ki, belə «par-par parıldayan qızıl pullar» Bizansın zərb etdirdiyi yüksək əyərli

sikkələr idi ki, Şərqi ölkələrində onları böyük məmnuniyyətlə qəbul edirdilər. Səlcuqlarda da, Bizansda olduğu kimi pul sistemi qızıla əsaslanmışdı. Bu hüquq imperiyanın bütün ərazilərində heç bir hökmdara sona qədər verilməmişdi. Numizmat alimlərin fikrincə, Səlcuqlar öz qızıl nominallarını dəqiq bir ölçü və çəki standartlarına uyğun zərb etdirmişlər. Qızıla bərabər, gümüş və mis sikkələr də zərb olunurdu. Səlcuqların mis sikkələri qeyri-adi dərəcədə iri diametrə malik olub, dəqiq ölçü və çəkiddə üzərində «dirhəm» sözü zərb olunurdu. Bu dirhəmlər məcburi kredit xarakteri daşıyırdı və dövriyyədə çəkiyə görə yox, sayına görə dəyişdirilirdi.

Bununla da, belə dirhəmlərin tam hüquqlu statusda olması ilə imperiya daxilində əsas pul nominalına çevrilməsi faktı təsdiqlənir. Azərbaycan ərazisində Səlcuqlar tərəfindən yaradılan Atabəylər-Eldəgizlər, Qara Sunqurilər, Ağ-sunqurilər, Zəngilər kimi dövlətlər - İraq Səlcuqlarından mis pulların sikkə zərbi hüququnu alaraq, bu pullarla səltənətin digər ərazilərini də təmin edirdilər. Belə mis sikkələr cürbəcür formada idilər. Xırda dairəvi mis pullar çəkiyə görə dövriyyəyə buraxılırdılar. Bunu həmin dövrə aid olan sikkə dəfinələrinin qarışıq tərkibi sübut edir. Hər iki formalı - yəni dairəvi, kiçik və iri kvadrat, düzbucaqlı formalı mis sikkələr lokal xarakter daşıyırdılar, yəni əsasən imperiyadaxili bazarları təmin edirdi. Ehtimal edilir ki, bu zaman hətta Şərqdə ilk dəfə bir neçə min əhalisi olan kiçik qəsəbə tipli yaşayış məskənləri belə mis pullar zərb edə bilirdilər. Bu səbəbdən də dəqiq çəki və ölçü standartı gözlənilmirdi: orta hesabla 6-8 qr. çəkiddə. Bu qəbildən olan bir qrupda Atabəylərin vassalları - Bişkinilər, Manqlı, İlkipçaqlar, Dərbənd mülükləri, o cümlədən Gəncədə Qara Sunqurilər, Marağanın Ağ-Sunqurilərin sikkələri xüsusi yer tutur.

Bu zaman Azərbaycanda Bizansın qızıl və mis, Səlcuqların qızıl və gümüş pulları dövriyyəyə daxil olur. Səlcuqlara aid Kiçik Asiyada zərb olunan qızıl pulların çəkisi xilafətdə vurulan dinarın çəkisinə bərabər idi - yəni 4,265 qr. - 1 misqal. Elxanilərin dinarına nisbətdə 1:2 bərabər idi.

Beləliklə, gümüş böhranı əslində Şərqi ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda iqtisadi yüksəlişin ən bariz göstəricisi və ya barometri hesab edilməlidir. Burada gümüş yataqlarında filizin tükənməsindən danışmaq qətiyyəq qəbuledilməzdir. Şəhərlərin iqtisadi potensialının inkişafı, Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin güclənməsi, elə bir kulminasiya həddinə gətirib çıxarmışdı ki, burada əsil Şərqi intibahı yaranırdı. Klassik gümüş dirhəmlər uzaq ölkələrdə satılmağa aparılmağına baxmayaraq, bütün Şərqi ölkələrində pul çatışmazlığı yox idi. Azərbaycanda bu zaman yerli «kredit» mis pullarla yanaşı, Bizansın, xilafətə aid Fatimilərin, Öyyublərin, Səlcuqların pul nominalları əmtəə-pul münasibətlərində tam hüquqla istifadə olunurdu. Yerli mis pullarla bərabər, qonşuluqda yerləşən atabəylərin vassalları olan Əhər, Diyarbəkır, Mosul hökmdarlarının eyni nominalları işlədilirdi.

5. Monqol işğalları dövründə Azərbaycanda pul işi

XIII əsrin 30-cu illərindən etibarən son feodal dövlətlərindən sonra zərbi dayandırılan gümüş sikkələr yenidən Şərq bazarlarında dövriyyəyə buraxıldı. Bu əslində «gümüş böhranının» sonu demək idi. Azərbaycanın bu böhrandan çıxmasını müəyyən özünəməxsusluqları olmuşdu. Bunlar aşağıdakılardır:

I. Monqolların Azərbaycana işğal yürüşləri ilk vaxtlar, yəni birinci 10-20 il ərzində sosial iqtisadi münasibətlərə ağır zərbə vursa da, zaman keçdikcə yeni yaranan Monqol dövləti gücləndikcə digər qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri yenidən bərpa olunurdu. Xüsusilə Çinin işğalı ilə Ugedey xanın, Hülakü xanın hakimiyyəti illərində işğal prosesində əldə edilən saysız-hesabsız dövlət xəzinələri əsasən Azərbaycan zərbcəxanalarına təkrar istehsalə göndərilir və yalnız ondan sonra dövriyyəyə buraxılırdı.

II. Monqol dövlətinin mərkəzindən işğal olunan ərazilərə yeni adda pul nominalları göndərilirdi. Bu artıq insanların yüzilliklərlə öyrəndiyi dinar, dirhəm, fulus deyildi, «bağlı» sözündən götürülən «balış» pul nominalı idi və pul kisəsi mahiyyətini daşıyaraq bütün türk xalqları tərəfindən qəbul edilirdi.

III. Əmir Teymur tərəfindən yaradılan yeni Teymurilər dövlətində gümüş pullar başqa nominallara - təngə və miri adında zərb edilərək 6 və 3 qr. çəki nisbətində idi. Bu pul vahidləri ilk Səfəvilərə qədər dövriyyədə olmuşlar.

Hər iki yeni pul vahidlərinin vətəni Orta Asiya idi. Qızıl balış adlı pul vahidi 500 misqal qızıla, gümüş - 500 misqal gümüşə bərabər idi, yəni 1:500 nisbətində hesablanırdı. 1 misqal şəri ilə 4,256 qr. olduqda, köhnə hesabla 1 dinarın çəkisi 6 danqa bərabər idi. Gümüşün əyarı 75%, qızılın əyarı 66,6% idi. 10 min balış pul vahidi 1 tükənə bərabər hesablanırdı.

Sikkə tarixində ilk dəfə məhz bu dövrdə Xubilay xanın dövründə maliyyə böhranının qarşısını almaq üçün qızıl və gümüş pulların zərbinə müvəqqəti qadağan qoyuldu və hətta qiymətli metaldan olan əşyalar yığılaraq dövlət xəzinəsinə təhvil verildi. Pulları əvəz etmək üçün kağızdan «balış» adlı nominallar dövriyyəyə buraxıldı. Bununla da, Çində yeni pul sistemi yaradıldı. Tezliklə bu pullar Keyxatu xanın hakimiyyəti zamanı Azərbaycanda da buraxıldı. Amma əhalinin kütləvi narazılığına görə 3 aydan artıq belə «çao» adlı pullar dövriyyədə qalmadılar. XIII əsrin sonlarına doğru İranda, Azərbaycanda və bəzi Şərq ölkələrində əhali, yazılı mənbələrə əsasən yenə də pul nominallarını öz bildikləri kimi, yəni dinar, dirhəm adlandırır. Bu vəziyyət Qazan xanın islahatlarına qədər davam etmişdi. Belə ki, hazırlanmasında hökmdarın şəxsən özünün də iştirak etdiyi islahatlar sırasında pul islahatı da var idi. Bu yeni islahata görə monqolların ilk dövründə olduğu kimi pul sisteminin kökündə gümüş nominallar olaraq, 1 tükənə 10 min gümüş dinar və ya 60 min dirhəm dəyişdirilirdi. Gümüş dinarların çəkisi 3 misqal olaraq 6 dirhəmə bərabər hesablanırdı. Deməli gümüşün qızıla nisbəti 1:12 olur. Həm də yeni islahata görə xırda pullar da zərb edilərək dövriyyəyə buraxılırdı: bunlar dinar, yarım dinar, ikiqat dirhəm, dirhəm və yarım dirhəm idi. Qızıl dinarlar 1 qat və 2 qat nominalda dövriyyədə işlədilir.

Monqollar tərəfindən bərpa edilən şəhərlər, onların mərkəzi iqamətgahlarının yerləşdiyi – Təbriz, Naxçıvan, Gəncə idi. Bunu zərb edilən sikkələrin üzərində göstərilən zərb yeri sübut edir. İlk dəfə monqollar tutduqları ərazilərdə sikkələrin üzərində türk sözləri və söz birləşmələri zərb etdirirlər. İslama zidd olaraq, insan və digər canlıların obrazlarını da sikkələrdə zərb etdirirlər. Bu obrazlar içərisində atlı və döyüş səhnəsi, ayrı-ayrı portretləri, heyvan obrazlarını misal çəkmək olar. Bu zaman, yəni XIII əsrin I yarısında monqolların anonim (yəni hökmdarların adı göstərilməyən) sikkələrlə yanaşı, Səlcuqların Kiçik Asiyada zərb etdirdikləri pullar da dövriyyədə istifadə olunurdu. Cənubi Qafqazda keçən yüzillikdə 50-dən artıq irili-xırdalı tərkibində belə sikkələr olan dəfinələr aşkar edilmiş və müəyyən qismi öyrənilmişdi. Belə pullar əsasən Kiçik Asiyanın Səlcuq sultanlarından I Keyxosrovun (1205-1210), III Məsudun (1282-1296) 17 zərbcəxanada buraxılmış və Azərbaycanın ticarət əlaqələrində istifadə olunmuşdu. Dəfinələri araşdıran numizmat alimlərin ehtimalına görə ərazimizdə daha çox üzərində aslan və günəş obrazı olan pullar üstünlük təşkil edirdi. XIII əsrin 90-cı illərindən artıq bu sikkələr dövriyyədə iştirak etmirlər. Azərbaycan ərazisində demək olar ki, hər il aşkar edilən monqol sikkələri artıq onların özləri tərəfindən zərb edilirlər. O cümlədən keçən əsrdə - 1976-cı ildə Cəlilabadda aşkar edilən böyük bir dəfinənin 85-90%-i əsasən Elxanilərin sikkələrindən ibarətdir.

Beləliklə, XIII əsrin sonlarında aşkar edilən numizmatik materiallara əsasən bu dövrdə Azərbaycanda 35-dən artıq zərbcəxana fəaliyyət göstərmişdi. XIV əsrin ortalarına doğru monqol imperiyasının daxilində gedən hakimiyyət yönümlü siyasi çəkişmələr, xaricdən fars mənşəli Müzəffərilərin, monqolların öz tərəflərindən Qızıl Orda xanlığı və Orta Asiyada Teymurun buraya hücumları, sonda axırıncının qələbəsi ilə sona çatdı. Caqataylardan olan türk-barlaş tayfasının nümayəndələrindən olan Əmir Teymurun Azərbaycanı işğal etməsi, əslində pul və pul işində mütərəqqi yeniliklərə təkan verdi. Belə ki, XIV əsrin sonlarına doğru bütün monqol imperiyasında əsas pul vahidi – gümüş dirhəmlərin çəkisi 1 qrama qədər enmişdi. Bu əslində iqtisadiyyatın, deməli, hakimiyyətin iflasının əsas göstəricisi idi.

Qısa bir müddətdə çox böyük əraziləri fəth edən Topal Teymur Azərbaycana xüsusi qısqançlıqla və həssaslıqla yanaşırdı. Tarixdən onun çox vaxt Qarabağda qış vaxtı dincəlməsi, 14 il dayanmadan Əlincəni mühasirədə saxlaması, özünün talan etdiyi bəzi şəhərlərə yenidən su çəkdirməsi, buranın ən məşhur tikinti ustalarını Orta Asiyaya aparıb, yeni şəhərlərin tikintisində istifadə etməsi və s. faktlar sübut etdi ki, son nəfəsinə qədər Əmir Teymur buralara çox bağlı olmuşdu. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, Əmir Teymur pul islahatı keçirib, təngə və miri adlı gümüş pulları da dövriyyəyə çıxarmaq üçün əsasən böyük təcrübəyə malik Azərbaycan zərxbanalarından istifadə etmişdi. Bunu indiyə qədər Daşkənd, Termez, Səmərqənd, Buxara şəhərlərinin muzeylərində saxlanılan dəfinələrin tərkibi sübut edir. Onun zərb etdirdiyi yeni nominal təngə 6 - 6,2 qr. olaraq dövlətdə əsas pul vahidinə çevrildi. Təngə 700 ildən artıq dövriyyədə qanuni pul vahidi sayılan dirhəmi dövriyyədən çıxardı. Kiçik pul vahidi miri də əsasən gümüşdən zərb edilərək 3 qrama qədər çəkisi olurdu. Teymurdan sonra dövləti idarə edən Şahruxun dövründə (1405-1447) təngənin çəkisi 5,2 qrama qədər endi və tarixdə belə təngələr təngəi-şahruxi adlanır.

İlk dəfə Şərqi ölkələrində Qazan xanın islahatı nəticəsində pulların üzərində gizli 3 hərf zərb edilirdi. Bu isə onların saxta pullardan qoruyucusu idi. Bu islahatdan sonra qızıl sikkələr xanın şərəfinə «qazaniyyə» adlanır. Lakin Qazan xanın ölümündən sonra, onun digər sahələrdəki yenilikləri ilə yanaşı, pul işindəki müsbət dəyişikliklərə də əməl olunmur. Zərb olunan sikkələrin çəkisi aşağı düşür. Əbu Səidin yeni pul islahatı baş tutmur.

Monqollar Azərbaycanda və işğal etdikləri bütün ərazilərdə müəyyən yeniliklər həyata keçirirlər. Onların pullarının üz və əks tərəfində uyğur əlifbası ilə türk sözləri zərb edilirdi. İslamı qəbul edənə qədər özlərinin sitayiş etdikləri heyvan obrazları, ov səhnələri, pullarda çox nəfis göstərilirdi. Onlar ilk dəfə hökmdarın titulaturasına «kaan» xaqan sözünü daxil etmişlər. Demək olar ki, «ox», nizə kimi silahlar əsas dövlət atributu kimi bütün pullarda göstərilmişdi. İslamı dövlət səviyyəsində qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbası ilə bütün yazılar pullarda zərb edilir. Azərbaycanın qədim zərxbanaları bu zaman öz məhsullarında yeni stildə cürbəcür obrazları sikkə ştempellərinə daxil etmişlər. İslamda qəbul edilməyən, yasaq qoyulan canlılar pul işində öz əksini tapırdı. Bunlar bütöv səhnələr idi. Atlı, ayağı altında cürbəcür heyvanlar; silahlı atlı və qaçan heyvan və s. daha zəngin səhnələr mis fəlsələrin hazırlanmasında istifadə edilmişdi. Monqol dövrünün pullarında əsasən ərəb əlifbası ilə 2 dildən – uyğur və ərəb dilindən istifadə olunur. Uyğur dilində əsasən hökmdarların adı, titulları zərb yeri göstərilirdi. Ərəb dilində dini mətnlər zərb edilirdi.

Teymurilərin dövründə həm ərəb, həm də türk sözlərindən sikkə zərbində istifadə edilməyə başlanılmışdı. Məsələn «Bizim sözumüz», «Əmir Teymurun yarlığı» və s. kimi türk kəlmələri ərəb əlifbasında, əsasən süls xətti ilə zərb olunurdu.

Numizmatik materialların üzərindəki bu cür türk sözlərindən istifadə artıq ərəb xilafətində türk mədəniyyətinin güclü təsirinin yer alması demək idi.

6. Azərbaycan dövlətlərindən Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvi imperiyasının pul zərbi

Monqol mənşəli sülalələrin Azərbaycanı idarə etməsi hakimiyyətə Qaraqoyunluların gəlməsi ilə sona yetdi. Azərbaycanın bəzi numizmat alimlərinin fikrincə bu dövətdə ticarət əlaqələrində puldan geniş istifadə olunmamışdı. Səbəbini Qaraqoyunlu türk tayfalarının əsas məşğuliyyətinin köçəri maldarlıq olması ilə aydınlaşdırırlar. Sözsüz ki, bu heç bir köklü arqumentə əsaslanmayan fikirdir. II səbəb kimi, indiki Şimali Azərbaycan ərazisində Qaraqoyunluların zərb etdirdikləri sikkə və sikkə dəfinələrinin kifayət qədər olmaması ilə izah edilir.

Birinci fakt kimi xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Qaraqoyunlu dövlətinin ilk qələbələri indiki İran, yəni Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhəri ilə bağlıdır. Deməli onların ilk zərboxanaları burada işə başlamışdır.

II. XV əsr dünya ticarət yollarının kəskin surətdə qərbə doğru dəyişilməsi Qaraqoyunlu və onun kimi dövlətlərin iqtisadi əlaqələrinə müəyyən zərblər vurmuşdu. Deməli, ilk onillikdə ola bilər ki, natural bazar münasibətlərinə ehtiyacla əlaqədar pul nominalları kütləsi azlıq təşkil etsin.

III. Əgər bütöv XV əsrdə Qaraqoyunluların əsas məskunlaşdığı yerlər və yaylaqlar süni qondarma Ermənistanə verilmişdisə, deməli oradakı qazıntıların və tapıntıların nəticələri düşünülmüş təhrif olunmuş şəkildə elmə təqdim olunduğundan həqiqət bu günə qədər üzə çıxmır. Digər tərəfdən, uzun illərdir Azərbaycan ziyahları İran ərazisinin bizə aid olan torpaqlarında aparılan arxeoloji elmi araşdırmalardan demək olar ki, xəbərsizdirlər. Bununla da, bizə nadir Qaraqoyunlu sikkələri əsasən ədəbiyyatdan və barmaqla sayıla biləcək qədər qazıntılardan məlumdur. Bütün deyilənlər Cahan şahın hakimiyyət illərinə qədərdir, yəni 1438-ci ilə qədərdir. Belə ki, bu hökmdarın hakimiyyəti illəri (1467-ci ilə qədərki) zamanı xüsusi islahatlar silsiləsində pul islahatı da keçirilmişdir. Son Teymurilərlə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq üçün Cahan şah klassik təngə və mis pul nominallarını dövriyyə buraxmışdı. Çəki nisbəti təngə üçün 5,25 qr. olmuşdu. Təngə ilə yanaşı az miqdarda dirhəmlər də dövriyyədə olmuşdu. Qızıl təngə klassik olaraq 1:6 nisbətində idi. Hər bir qızıl dinarın çəkisi 2 misqala bərabər idi. Deməli, 1 qızıl təngəyə 36 dirhəm dəyişdirilirdi. Hər bir dirhəmin çəkisi 1,43 qr-a bərabər idi. İqtisadi münasibətlərdə tümən-kəbəki (1:20), tümən-iraqi (1:60) də istifadə olunurdu. Qara Yusifin və onun oğlu Pir Budağın hakimiyyəti zamanı zərb olunan gümüş təngələrin çəkisi 5,2, dirhəmlərin – 0,89 qr. Deməli, 6 dirhəmin çəkisi (yəni $0,89 \times 6 = 5,34$ kq) 1 gümüş təngənin çəkisinə bərabər idi. Beləliklə 1 qızıl təngə - 51,18 qramdır (yəni $1:6$ olduqda $-4,265 \times 12 = 51,18$ qr.).

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması zamanı müəyyən dəyişikliklərlə olsa da ümumi sikkə nominallarının adları yaşamaqda idi. Dəyişilən müəyyən çəki nisbəti idi. Uzun Həsənin keçirdiyi islahatın o qədər də effekti olmamışdı. Bunu yenə də az miqdarda aşkar edilən Ağqoyunlu sikkələri sübut edir. Bu zaman gümüş təngənin orta çəkisi 4,25 qram olmuşdur. Amma onun çəkisi azalmağa doğru yönəlmişdi. Hətta son Ağqoyunlularda çəki 1,5 qr-a düşmüşdü. Hər iki dövlətin pul sistemindən bəhs edərkən yarımşahlar hüquqlarında olan Şirvanşahlar dövlətinə xüsusi yer vermək lazımdır. Belə ki, Teymurun təngələrinə I Şeyx İbrahimin hakimiyyətində əsas yer verilir. Belə ki, öz adından sikkə zərb etdirməyən Şeyx İbrahim Şirvanın hər üç paytaxtında – Dərbənddə, Bakıda, Şamaxıda anonim təngələr zərb etdirirdi. Bazarda bəzən pul çatışmazlığı olanda, xüsusilə, I Xəlilullahın dövründə (1420-1462) qonşu Kaxetiyanın sikkələrindən istifadəyə icazə verilirdi. Şirvanşahların hökmdarı Fərrux Yassarın dövründə, nəhayət ki, 200 ildən sonra suveren Şirvan zərbi bərpa olundu - yəni özünün adından sikkələr zərb olunmağa başlandı: bütün Şirvan zərboxanalarının fəaliyyəti rəsmi olaraq dayandırıldı və Şamaxıda mərkəzləşdirildi. Bu zamandan ta Səfəvilərin Şirvanşahları məhv edənə qədər təngənin çəkisi 2 qrama çatdı. Son Şirvanşahların hakimiyyəti illərində bu çəki 0,5 qrama qədər oldu. Bu artıq kritik hədd idi.

Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycanın qədim torpaqlarının bir bayraq altında birləşməsi demək idi. Bu gün numizmatika elminə məlum olan ilk Səfəvi sikkəsi I İsmayılın adından 1501-ci ildə zərb edilmişdi. 1510-cu ildə Şah İsmayılın özbək Seybani xanın üzərindəki qələbəsindən sonra, Xorasan da Səfəvilər sərhədlərinə qatılmış və burada da 12 İmamın və İsmayılın adından sikkələr zərb edilmişdi. Onun adından zərb olunan sikkələrin cəmi 5 ədədi təyin edilmişdi. Bunlar Astaradan və Çaykənddən aşkar edilmiş dəfinədən təyin edilmiş orta çəkiliəri 1:2:4:8:16 nisbətində, yəni kvadrat nisbətində olaraq 18,71:9,37,4,68:2,34:1,02 qr. olmuşdu. Bu sikkələr şahı adlanır və 2 misqal çəkiddə yəni 9,36 qr, və ya 48 noxud çəkisində olurdu. Dəyişildikdə 50 ədəd 2 misqala bərabər mis fulusa dəyişdirilirdi. Bundan başqa, 1 misqal çəkili 4,68 qramda yarımşahı - (24 noxud), dördüdə bir – şahı - 2,34 qr, səkkizdə bir – şahı - 1,77 qr. və ikiqat şahı - 18,72 qr. çəkiddə sikkələr dövriyyəyə buraxıldı. Hakimiyyətdə gedən proseslər, yəni Şah İsmayılın işğallarının tam qələbələrinə qədər sikkə zərbi müəyyən fasilələrlə həyata keçirilirdi. Bu səbəbdən də 1511-1516-cı ilə qədərki 5 ildə zərb olunan sikkələr elmə məlum deyildir. Sikkə zərbi işi 1521-ci ildən yenidən bərpa olunur və artıq stabil olaraq 3 nominalda - yəni şahı - 7,56 qr, ikidə bir şahı (nimşahı) - 3,78 qr. və dördüdə bir şahı - 1,98 qr. çəkisində dövriyyəyə buraxılır. Çəkildə olan bu remedium dəyişiklikləri, əslində dövətdə - Çaldırandan sonra baş verən maliyyə məsələlərinin müsbət həllinə, gəlirlərin artırılmasına yönəlmişdi.

Beləliklə, Səfəvilərin sikkələrinin ştempellərində bütün yazılar ərəb əlifbasının nəsx xətti ilə, nadir hallarda kufi ilə verilir.

Üz tərəfdə kəlimə - şia formulası və 12 imamın adları çəkilirdi.

Əks tərəfdə şahın adı bütün geniş titulları ilə zərxbananın yeri və ili (rəqəmlə) göstərilirdi.

İntensiv işləyən zərxbana Təbrizdə idi. Təbrizdən başqa digər mərkəzi şəhərlərdə də zərxbanalılar fəaliyyət göstərirdi. Ümumilikdə, bu zərxbanalının sayı 60-a çatırdı. Sikkə zərbində bəzən təkrar zərb göstəricilərindən - yəni xüsusi işarələrdən istifadə olunurdu. Deməli, heç bir qiymətli metalların çatışmazlığı yox idi.

Ümumiyyətlə, təkrar zərbdən alınan gəlir yeni sikkə zərbindən daha çox olurdu. Sikkə zərbi işində gəlir yeri ayrı-ayrı şəxslərdən alınan qiymətli metallardan hazırlanan sikkələr idi.

I Təhmasibin uzun illik hakimiyyəti zamanı şahın çəkisi 5,17 qr. olaraq bir adda zərb edilir və 100 dinara bərabər tutulurdu. 1548/49-cu ildə şahının çəkisi tam 1 misqala qədər endi və 4,68 qr. oldu. Xırda gümüş sikkələr bu zaman 20-lik və ya bisti adlanırdı və orta çəkisi 1,0 qr. idi. Yazılı məlumatlara əsasən, I Təhmasibin hakimiyyəti illəri zamanı dövriyyədə pul çatışmazlığı olurdu. Alimlərin fikrincə, xəzinəyə vergilərdən, cərimələrdən daxil olan çox böyük pullar ölü kapital kimi saxlanılırdı. Buna görə, də sikkə çatışmazlığı faktları ortaya çıxırdı. Eyni mənbələrə görə, şah Təhmasibin ölümündən sonra onun oğlu II İsmayıl 600 ədəd külçə, hər birinin çəkisi 3 min misqal olaraq 380 min tünən sikkə və ümumilikdə 20 ton qiymətli metal qalmışdı. Bununla da Təhmasibin zamanında işbazlar bazarda pul çatışmazlığının qarşısını almaq üçün «saxta» sikkələri də dövriyyəyə buraxmağa nail olmuşlar.

Beləliklə, Səfəvilərin hakimiyyətə gəlişi ilə Teymurun tətbiq etdiyi təngə və miri adlı sikkələr tam olaraq dövriyyədən çıxır, yerinə yeni hakimiyyətin rəmzi olan şahı, abbası adlı iri nominallar və bir neçə adda xırda pul funksiyasını daşıyan sikkələr dövriyyəyə buraxılır. Sikkələrin çəkisində, ştempellərin formalarında köklü dəyişiklik Şah II İsmayılın hakimiyyəti zamanı baş verir. Bu vaxt verilən xüsusi fərmana görə şia simvolu və 12 imamın adı əsas dövlət atributu olan sikkələrdən tam olaraq çıxarılır, yalnız Həzrəti Əlinin və onun nəslinin nümayəndələrinin adları zərb olunur. Lakin qısa bir zamanda, yəni 2 ildən sonra Məhəmməd Xudabəndənin Səfəvi taxtına çıxması ilə bu təşviqat xarakterli yeniliklər sikkələrdən yox olur və yeni klassik Səfəvi ənənələrini bərpa edən «Məhəmmədi» və 1 misqal çəkisində olan «Xudabəndi» adlı gümüş nominallar rəsmi olaraq dövriyyəyə buraxılır. Şah I Abbasın hakimiyyəti zamanı konkret olaraq 1594/95-ci ildən etibarən «abbası» adlı 7,62 qr. çəkiddə sikkələr dövriyyəyə buraxılır.

Belə abbasılar 200 dinara və ya 2 məhəmmədiyə, 4 sahiyə bərabər hesablanırdı. Bu zaman Səfəvi Azərbaycan imperiyasının Avropa ölkələri ilə əlaqələrinin güclənməsi ilə daxili bazarda əcnəbi sikkələri peyda olur. Bunlar Avstriyanın tallerləri, İspaniyanın piastraları, Fransanın skudoları, Polşanın qroşevnikləri, Venesiyanın qızıl dukatları və s. idi. Buna baxmayaraq bütün ticarət əməliyyatlarında haqq-hesab Səfəvi pul dəyərləri ilə hesablanırdı və əcnəbi pullar bu nominallara dəyişdirildikdən sonra bazara buraxılırdılar. Qəbul edilmiş kursa dəyişdirilən əcnəbi sikkələri vaxtaşırı zərxbanalılarda əridilərək yeni Səfəvi-Şahı pulları hazırlanırdı. Pul dəyişmə prosesi zamanı əcnəbi valyutaların dünya bazarında dəyəri nəzərə alınmırdı. Səfəvi dövlətinin qəbul etdiyi formalara əsasən aşağı qiymətləndirilirdi. Məs. Avropanın məşhur taller gümüş sikkəsi (28 qr.) cəmi 3 abbasıya, yəni 23 qr. çəkiddə eyni gümüşdən olan sikkəyə dəyişdirilirdi. Şah Abbasın dövriyyəyə buraxdığı belə abbasılar bir əsr bütün imperiyada tam hüquqlu valyuta olaraq qalırdı. Belə ki, XVII - XVIII əsrin əvvəllərində zərb olunan sikkə dəfınələrinin tərkibi əsasən bu pullardan ibarət idi. Bütün Səfəvi hakimiyyəti zamanı mis pullar bütün iri şəhərlərdə zərb olunurdu və avtonom xarakter daşıyırdı. II Abbasın hakimiyyət zamanı 2,35 abbası adlı çəki dərəcələrində fərq olan nominallar dövriyyəyə buraxıldı. Sonuncu Səfəvilərdən I Hüseyinin sikkələri sayına görə əsas yer tutur. Belə ki, bütün siyasi və iqtisadi böhranların nəticəsində Şahı nominallarının zərbi tam olaraq 1717-ci ildən dayandırılır; abbasının çəkisi 0,78 qrama qədər endirilir. Bu artıq Səfəvilərin sonu demək idi. Nadirin hakimiyyətə gəlişi ölkənin pul bazarına və sikkə zərbinə müəyyən dəyişiklik gətirdi. Abbası zərb olunmaqda davam etsə də, yalnız ilk 3 ili əhatə edir (1736-1739-cü illər) Nadirin Hindistanda qələbəsiindən sonra yeni sikkələr kəsilmişdir. Nadiri adında 2 misqal çəkiddə həmin sikkələr Hindistanın baburi rupiləri ilə eyni qiymətləndirilirdi. 1 Nadiri 500 dinara bərabər idi. Lakin onun ölümündən sonra yenidən bazarlarda abbası və şahı pul nominalı kimi istifadə olunurdu.

7. Azərbaycanın xanlıqlar dövrü pulları

Azərbaycanın tarixində XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin I rübü numizmatik nöqtəyi-nəzərdən çox mürəkkəb, ziddiyyətli bir zamandır. Bu dövr əslində tarixi Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə parçalanması, möhtəşəm Səfəvi imperiyasının sonu, Şərqi Avropanın yeni Rusiya imperiyasının Qafqaza işğallarının başlanıb və sona çatması dövrü idi. Əslində bu dövr numizmatik materialları olmadan yazılı sənədlər vasitəsi ilə araşdırılması mümkün olan bir zamandır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın son müstəqil pul və pul dövrüyyəsinin öyrənilməsi baxımından müəyyən açılması mümkün olmayan məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

Beləliklə, göstərilən zamana aid olan dəfinələr və pul nominalları göstərir ki, Nadirin ölümündən sonra da Azərbaycanda ayrı-ayrı pul nominalları dövrüyyədə istifadə olunurdu. Belə ki, XVIII əsrin 50-ci illərində son Səfəvilərdən I Süleymanın və III Abbasın gümüş pulları, Nadirin sikkələri Baburun rupiləri, osmanlıların Təbrizdə, Gəncədə, Tiflisdə və İrəvanda zərb etdikləri onluq və beşlikləri, o cümlədən İranda Azərbaycan hakimiyyətinə can atan ayrı-ayrı yerli hakimlərin İmam Rzanın və Mehdi-əz Zamanın adından zərb olunan anonim pullar dövrüyyədə istifadə olunurdu. Sonuncu adını çəkdiyimiz sikkələr yazılı mənbələrdə «imami» pulları adlanırdı. Pul bazarında qarışıqlıq Qubalı Fətəli xanın hakimiyyəti zamanı nisbətən sabitləşdi. Vəziyyət Qacarın hakimiyyəti zamanı daha da yaxşılaşdı. Bu zaman əsasən xanın anonim və az miqdarda Qacarların və Osmanların gümüş sikkələrindən istifadə olunurdu. Bu zaman abbası 200 dinara, şahı - 60 dinara bərabər hesablanırdı. Azərbaycan xanlarından Gəncə xanlığının sikkələri say hesabında əsas yeri tutur. Burada sikkələr hətta Qacarın ölümündən sonra da zərb edilməyə davam edirdi. Gəncə zərxbanasının sonuncu sikkə nümunəsi 1800-cü ildə zərb edilmişdi. Şirvan xanlığının xanlıq dövrü sikkələri Şamaxıda 1765-67-ci illərdə zərb edilmişdi. Bunlar 4,49 qr-lıq abbasilər idi. 1771-ci ildə çəkisi 3,90 qr. endirilmişdi. Sonuncu Şamaxı sikkələrinin çəkisi 2,27 qr. olmuşdu. Şəkiddə zərb olunan yerli sikkələrin üzərində zərxbana yeri - Nuxa və ya Şəki göstərilirdi, çəkisi 3,9 qr.-dan başlayaraq sonuncusunun çəkisi 2,0 qr. olmuşdu. Qarabağın xanlıq dövrü sikkələri bu zaman yerli nominallar içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, bu pullar «pənahabadı» adlanır, gümüşdən olaraq 5,07 qr. çəkiddə olmuşdur. Azərbaycanın 2500 illik pul işi tarixində ilk dəfə idi ki, sikkələr zərb olunduğu şəhərin adı ilə adlanırdı. Bu sikkələrin sonuncuları 1822-ci ildə zərb olunmuşdu. İkinci əsas fərqli cəhət ondan ibarət idi ki, «pənahabadı» adlı sikkələr öz dəyərindən 2,5 dəfə çox dəyərə malik idi, yəni 400 dinar dəyərində qiymətləndirilirdi. Quba xanlığının sikkə nominalları yalnız XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bunlardan 5 ədədi Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanılır, abbası olaraq 2,19 qr. çəkiddə idi. Üzərində əlavə işarə «rahi» - yəni işləyə bilən sözü vardır. Dərbənddə də eyni dəyərdə pullar olmuş, amma üzərində heç bir əlavə işarə olmamışdı. Naxçıvanın, Təbrizin, İrəvanın gümüş sikkələri çox azdır. Amma kifayət qədər mis sikkələr günümüzdə gəlib çatmışdı. XIX əsrin II yarısından Azərbaycanın işğalının sona yetməsi ilə buranın bazarları Rusiyanın rubl sisteminə keçmişdi. Əhalinin əlində qalan ayrı-ayrı sikkə nümunələri əsasən geyimlərdə bəzək nümunələri kimi istifadə olunmuşdu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Алиева Г.А. Материалы к каталогу монет Тимура, чеканенных в городах Западного Ирана и Азербайджана // Нумизматика Узбекистана. Ташкент: фан, 1990.
2. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. III в. н.э., Б., 1990.
3. Белова Л.Н., Быков А.А. Нумизматика в Эрмитаже. НЭ, 1971, т.9.
4. Бутковский А.П. Нумизматика или история монет древних, средних и новых веков. М., 1861.
5. Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990.
6. Голенко К.В., Раджабли А.М. Али-Байрамлинский клад и некоторые вопросы обращения Парфянских монет в Закавказье. ВДИ, № 2, 1978.
7. Дадашева С.М. Селевкидские монеты в I половине II в. до н.э. на территории Кавказской Албании. ВДУ, № 2, 1978.
8. Дадашева С.А. Местный чекан в монетном обращении Кавказской Албании. – «Вестник Древней Истории» - № 2, 1990
9. Савальев П.С. Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джалаиридов и другие обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Зап. Рус. Археол. О-ва. Спб., 1858. Т. ХЫЫ.
10. Сейфеддини М.А. Монеты ильханов ХЫВ века. Баку, 1968.
11. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане ХЫЫ-ХВ вв. Баку, 1978. т. Ы, 1981. т. 2.
12. Сейфеддини М.А. Монетная система в Азербайджане в ХЫВ в. - первой половине ХВ в. // Нумизматика и эпиграфика. 1974. Вып. ЫЫ.
13. Сейфеддини М.А. Нумизматика Азербайджана. Т. 1-3. Баку, 1997-1999
14. Синицина Е.А. Монеты Азербайджана в период Азербайджанских ханств. –Автореферат на соискание учетной степени к.и.н. М., 1992.
15. Федоров-Давыдов Г.А. К вопросу о денежном обращении при Тохтамыше // Нумизматика и эпиграфика. 1970. Вып. Ы.
16. Федоров- Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. 1960. Вып. Ы.
17. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. М., 1982
18. Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. Спб., 1896.
19. Марков А.К. Каталог джелаиридских монет. Спб., 1897.
20. Массон М.Е. Клад медных монет ХВ века из Оша // Научная конференция студентов САГУ. Ташкент, 1946
21. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. М.; Л., 1941. Т. 2.
22. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997.
23. Лебедев В.П. Серебряные монеты Азербайджана времени войн Тимура и Тохтамыша // Нумизматика и эпиграфика. 1985 Вып. 23.
24. Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Баку, 1926-1963. Вып. 1-9.
25. Пиркулиева Г.А. Взаимоотношение Тимура с Джалаиридами, Кара-коюнлу и правителем Золотой Орды Тохтамыш. В сб. «Археология Азербайджана» №1. Баку, 1998.
26. Пиркулиева Г.А. Попытки создания единого метода изучения нумизматического материала – в журн. I «Археология Азербайджана» № 1-4 2001 г., II «Археология Азербайджана», № 1-4, 2004.
27. Пиргулиева Г.А. Денежные обращение и метрология монет Азербайджана конца ХЫВ - начало ХВ веков. Баку, 2001
28. Пиргулиева Г.А. Медные монеты Азербайджана. Баку, 2007
29. Потин В.В. Монеты. Клады. М., 2000.
30. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. М., 1970.
31. Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве Великих Селджукидов (по данным нумизматики). Ашхабад, 1977.
32. Казаматова Л.Н. Введение в античную нумизматику. М., 1969.
33. Щелоков А. Свидетели истории. М., 1987.
34. Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990
35. Дадашова С.А. Местный чекан в монетном обращении Кавказской Албании.- ВДИ, №2, 1990
36. St. Lane-Poole. Catalogue of Oriental Coins in the British Musium. Vol. VIII., L 1882
37. Ch.M.Fraehn. Das muhammedanische Munskaabinet dis Asiatischen Museums der Kaiserli. SPb., 1821
38. Ch.M.Fraehn. Recensio numarum Muhammedanorum Akademial Imp. Scient. Petropolitane. Petropoli, 1826
39. Bartholomei T. Seconole leltre a M.F. Soret sur des monnaies koufiques inedites // Revue numismatique. Belge. Bruxelles., 1861

40. Quatremere M. Sur la vie du sultan Schahrokh // J. Asiatique, 1836. Troisieme serie. T. II: Memories historiques.
41. Belin M. Essais sur Chistoire economique la Turquie. Paris, 1915

TABLÖLÄR*

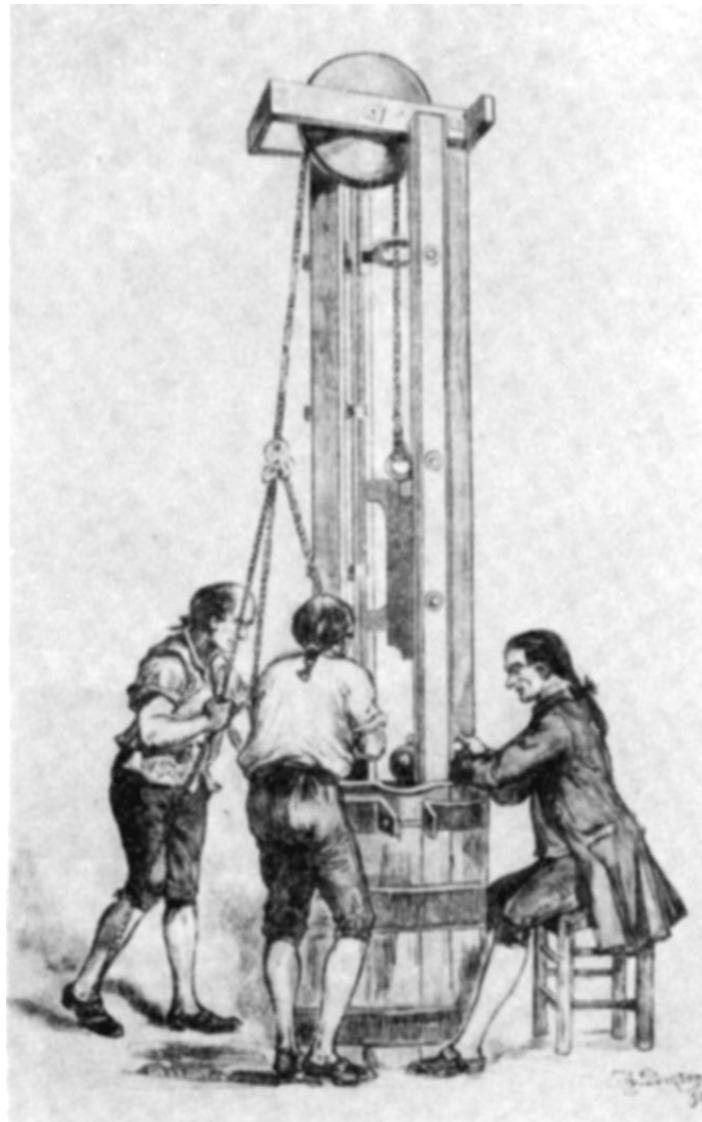
* I-X таблолар Б.М.Потинин «Пуллар, дяфиняляр, коллексийалар» адлы китабындан, XI-XVI вя XIX-XX таблолар М.Я.Сейфяддининин «Азярбайъан нумизматикасы» адлы цч ылдди китабындан, XVII-XVIII таблолар мцяллифин «XIV ясин сону – 15 ясин яввялляриндя Азярбайъанын пул дюврийяси вя метролозийасы» адлы китабындан эютцрцлмцшдцр.

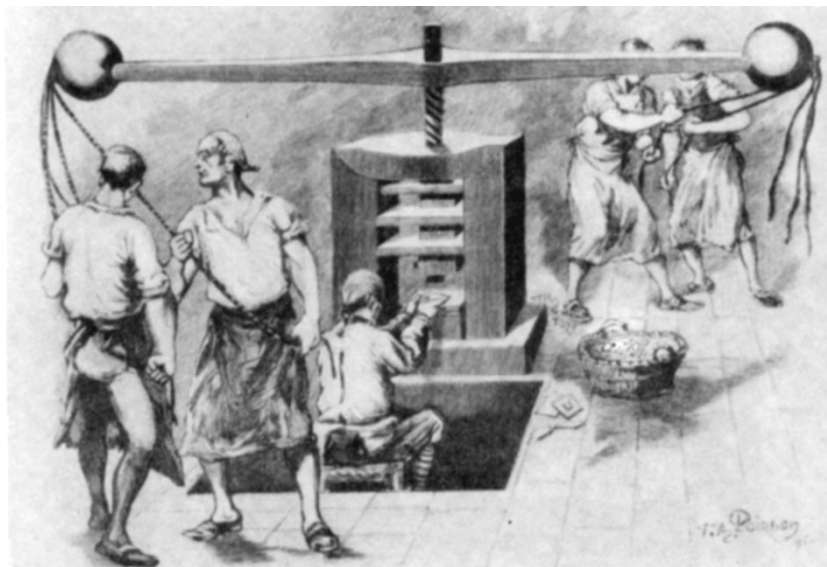

IV Tablo

V Tablo

VI Tablo

VII Tablo

VIII Tablo

IX Tablo

X Tablo

XI Tablo

Qədim yunan pulları.

XII Tablo

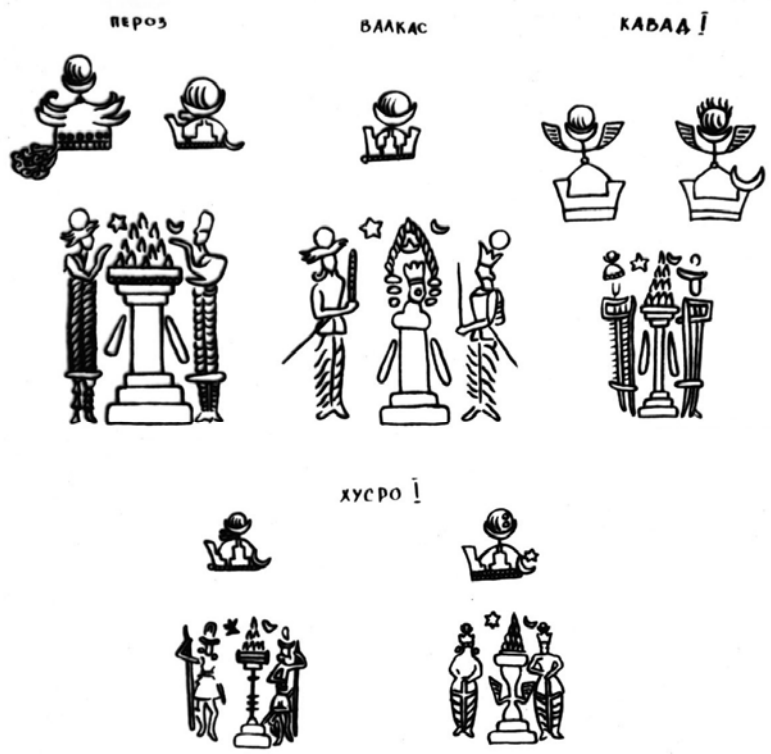
Qədim Roma pulları.

XIII Tablo

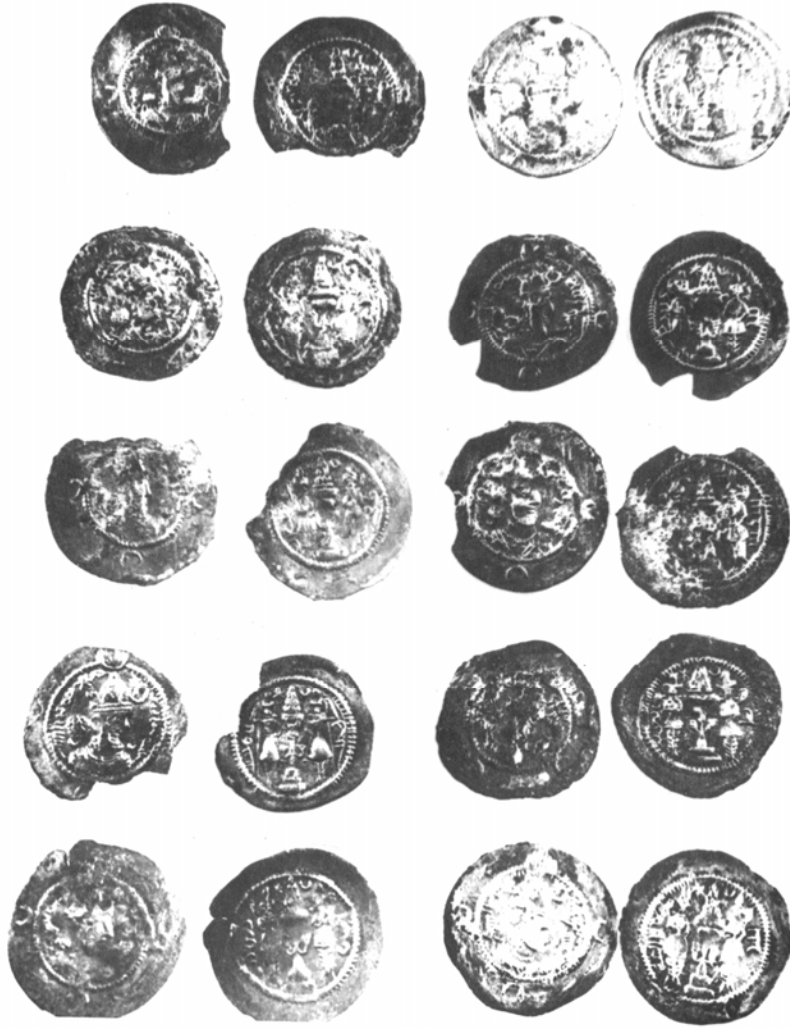

Bizans pulları.

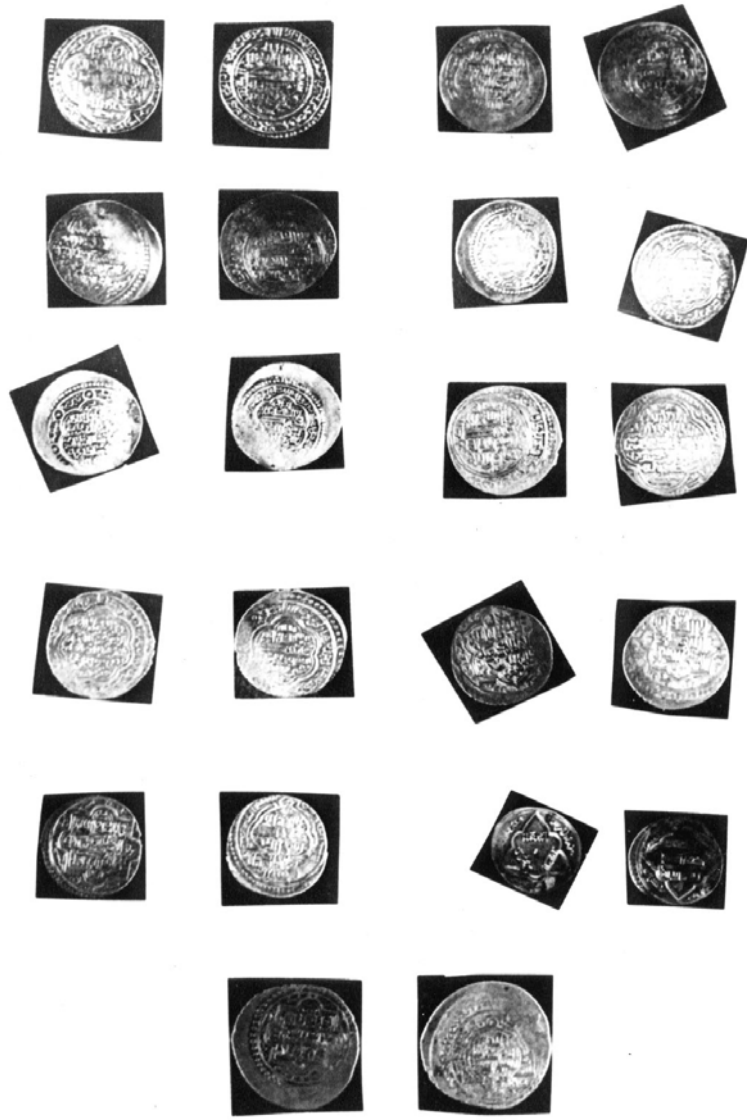
XIV Tablo

Sasani pullarının üzərində olan bəzi elementlər.

Erkən Sasani pullarının nümunələri.

Ərəb xilafəti dövrünün pulları.

XVII Tablo

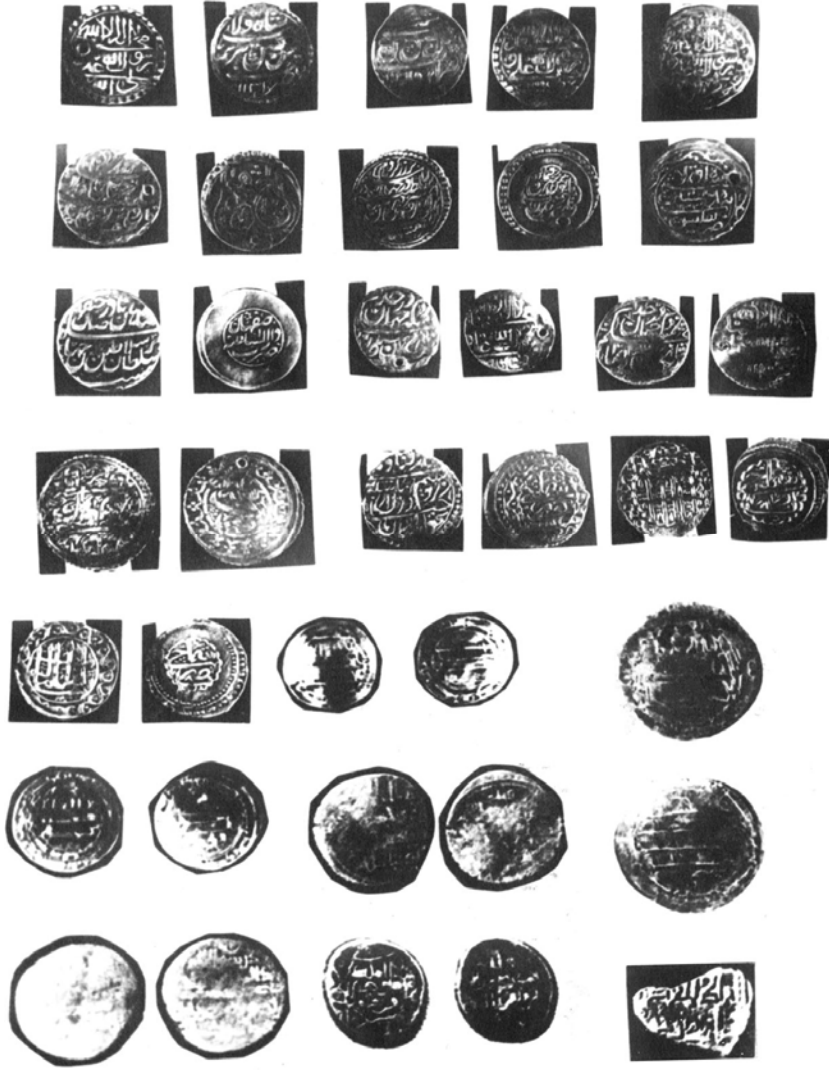
Monqol Hulaki dövlətinin pulları.

Monqol Hulaki dövlətinin pulları.

Cəlairilər və Teymurilərin Azərbaycan zərb nümunələri.

Səfəvilər və xanlıqlar dövrünün pul nümunələri.

Qənirə Əli qızı Pirquliyeva

**NUMIZMATIKANIN
ƏSASLARI**
(Azərbaycan və rus dillərində)

Bakı – 2009

Nəşriyyatın direktoru: **Hafiz Abiyev**
Kompüter tərtibçisi: **Qabil Xeyrullaoglu**
Korrektor: **Afaq İlham**
Operator: **Yəmən**

Çapa imzalanmışdır: 27.02.2009. Sifariş № 6. Həcmi 10,5 ç.v.
Format 84x108^{1/32}. Tiraj 150 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

*Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutu «Nafta-Press» nəşriyyatının mətbəəsi. Bakı, H.Cavid pr. 29A. Tel:
4393972*